

متون دندان پزشکی باستان تا دارالفنون

سخنرانی در پنجاه و سومین کنگره بین‌المللی جامعه دندان پزشکی ایران

اردیبهشت ۱۳۹۲

دکتر محمد ابراهیم ذاکر

دندان پزشکی و پژوهشگر تاریخ پزشکی

۱.....	ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا سده هفتم هجرت
۱.....	چکیده
۱.....	کلیدواژه ها
۲.....	تاریخچه دندان پزشکی
۴.....	سرزمین آمریکا
۵.....	میان رودان
۶.....	فینیقیان
۷.....	مصریان
۸.....	رومیان
۹.....	یونانیان
۱۳.....	هندوستان
۱۴.....	زرتشتیان (ایران)
۱۶.....	یهودیان
۲۱.....	جهان اسلام
۲۶.....	مسواک
۲۷.....	شیوه به دست گرفتن چوب مسواک
۲۸.....	متون جدانویسی شده دندان پزشکی
۲۸.....	(۱) کتاب في نبات الأسنان
۲۸.....	(۲) کتاب إلى ... فيما يعرض للثه و الأسنان
۲۹.....	(۳) سواک و السنونات
۲۹.....	(۴) کتاب أسنان الجزور

دکتر محمد ابراهیم ذاکر

٢٩.....	٥) كتاب الأسنان
٢٩.....	٦) تدبير الأسنّة
٣٠.....	٧) القول في حفظ الأسنان وإستصلاحها
٣١.....	٨) كتاب حفظ الأسنان
٣١.....	٩) رسالة في الضرس
٣١.....	١٠) كتاب الحاوي في الطب في أمراض الأذن والأنف و الأسنان
٣٢.....	١١) رسالة في حكم السواك و أصله و كيفية استعماله و فوائده
٣٢.....	١٢) كتاب السواك و ما أشبه ذلك
٣٢.....	١٣) رسالة مسواكيه
٣٣.....	سیری در سه قرن دندان پزشکی ایران
٣٤.....	دندان پزشکی امروزی در ایران
٣٦.....	آغاز دارالفنون
٤٠.....	کتابنامه
٤٠.....	نمایه کتاب و مقاله

ذاکر
دکتر محمد ابراهیم

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا سده هفتم هجرت

چکیده

دانش و هنری است در راستای پاییدن تندرستی بافت‌های نرم و سخت فضای دهانی و پیرامون آن در رخساره و دور نگاه داشتن دندان‌ها از دچار شدن به آسیب‌های گوناگون است و چنانچه این اندام‌ها بیمار شوند، به بررسی و تشخیص بیماری‌ها و چگونگی درمان هر یک می‌پردازد و در دندان‌های آسیب دیده جلوگیری از پخش آن در بافت‌های سالم و پاکسازی دندان از بافت‌های آسیب دیده و جایگزین‌سازی و بازسازی دوباره آن‌ها به گونه‌ای دندان بتواند کارایی فیزیولوژیک گذشته خود را بازیابد.

آغاز درمان بیماری‌های دندانی هم‌زاد انسان است. بررسی مجموعه‌های به دست آمده در ایران و دیگر سرزمین‌ها که دیرینگی بیش از هفتاد هزار سال دارند، تنها سرچشمه آگاهی‌های ما از بیماری‌های دهان و دندان است که گواهی می‌دهد نیای ما در دوران باستان گرفتار بیماری‌های امروزمین مانند ناردیف‌بودن دندان‌ها، پوسیدگی و بیماری‌های بافت‌های نگهدارنده دندان بوده‌اند. این‌ها انگیزه افتادن؛ یا کشیده شدن دندان می‌شدند^۱. از این‌رو، مردم برای درمان آسیب‌های پدیدآمده در دهان و پیرامون آن نیازمند دانشی به همین نام و کتاب‌هایی در این زمینه بوده است و این دانش باید تاریخی به درازای عمر بشر داشته باشد.

کلیدواژه‌ها

تاریخ، دندان پزشکی، بیماری، دهان، دندان، بهداشت، مسواک

^۱ پزشکی در ایران باستان، موبد سهراب خدابخشی، دیباچه عباس نفیسی، مؤسسه انتشاراتی فرهنگی فروهر، تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۶ خ، ۱۰۴ برگه. (نک: ← خدابخشی، ۲۳).

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

۱

دکتر محمد ابراهیم ذاکر

تاریخچه دندان پزشکی

دیرینه‌شناسان از ریز خوراکی‌ها و چگونگی آن‌ها و شیوه‌های خوراک‌رسانی به تن، و اندازه فلور (F) آب و خوراک مردم آن روزگاران آگاهی بسنده‌ای ندارند. از این‌رو، به خوبی نمی‌توانند پایداری دندان‌های نیای‌مان در برابر فاکتورهای بیماری‌زا را بسنجند؛ زیرا شناخت درستی از بیماری‌زایی این فاکتورهای نیز ندارند، ولی با این همه ایشان با بررسی دندان‌ها و آرواره اسکلت‌های آدمیان در دوران‌های گوناگون، از برخی بیماری‌ها و آسیب‌های فراگیر آن روزگار، شناختی به دست آورده‌اند^۱.

دندان پزشکی در گذر تاریخ جهان همواره با فراز و نشیب‌هایی همراه بوده است:

آمریکا: سرخ‌پوستان آمریکا که پانزده هزار سال پیش از آسیا و از راه تنگه برینگ به آمریکا رفته بودند، مکتب درمانی دندان پزشکی مناسب شرایط زیستی خود را در آن جا پایه‌گذاری کردند.

اروپا: از سوی دیگر آتروسکان‌های ساکن ایتالیا که ایشان نیز بیش از دو هزار سال پیش از میلاد از آسیای صغیر به بخش مرکزی ایتالیا کوچ کردند و درمان‌های دندان پزشکی خود را با سنگ‌واره‌های به‌جامانده و پروتزهای تاریخی خود گواه داشتن دانش دندان پزشکی همراه با دندان‌سازی سازگار با شرایط خودشان بوده است.

آسیا: فینیقیان در کرانه دریای مدیترانه و سومریان و اکدی‌ان و کلدانیان در بخش میان‌رودان و در همسایگی تمدن بزرگ ایران زمین، چینیان در خاور آسیا همگی در پیشرفت دانش دندان پزشکی و هنر دندان‌سازی تأثیرات شگرفی را از خود به‌جا گذاشته‌اند.

افریقا: قبطیان مصریان در دوران فرمانروایی فرعونیان و پس از آن به هنگام کشورگشایی یونان ورود اندیشمندان ایشان به مصر، اسکندریه پایتخت دانش شد و پزشکان گروه اسکندرانی از مصریان، رومیان و یونانیان تشکیل شد. از این‌رو، مصریان دوران دیرینه‌تر به همراه این بیگانگان کشورگشای اروپایی که ایشان را در تمدن مصری خود تحلیل بردند، مکتب اسکندریه را برای گسترش دانش‌های گوناگون، به ویژه گروه پزشکی پایه‌ریزی کردند که تأثیرگذار بر دانش پزشکی جهان، به ویژه ایران در

^۱ تاریخ مصور پزشکی جهان، ولی‌الله محرابی، انتشارات دایره المعارف تاریخ پزشکی، چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۴ خ. (نک: ← محرابی، ج ۱، ۲۷)

دوران ساسانی و پس از آن در دوران جهان اسلام بود، پس ایشان نیز در راستای شکل دهی و پایه ریزی دانش دندان پزشکی سهمی بزرگ داشتند.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

سرزمین آمریکا

سرخ‌پوستان آمریکایی مایا و آزتک، کارهای درمانی دندان پزشکی نداشته‌اند و جز برای مراسم دینی و سنت‌های ایلی در زمینه دندان پزشکی ترمیمی؛ و یا بهداشت دندان‌ها از خود اثری به‌جا نگذاشته‌اند هر چند دستگاه بسیار ابتدایی تراش دندان و فراهم‌سازی سوراخی بر روی آن جهت گذاشتن برخی از سنگ‌های زینتی ارزشمند، داشته‌اند؛ و یا سیاه‌کردن؛ و یا کوتاه‌نمودن دندان، بخشی دیگر از ره‌آورد ایشان بوده است.^۱

اینکاه‌ها برای از میان بردن پوسیدگی دندان، از چوب سوزان بهره می‌بردند.

هم‌چنین بالسام پرو *Balsam of Peru*، شیرابه درخت میروکسیلون پیرا *Myroxylon Pereirae* را برای درمان بیماری‌های لثه به کار می‌بردند.

داغ‌گذاری نیز شیوه دیگر درمان لثه نزد ایشان بود.

برگ گیاه کوکا را فروشاننده درد به شمار می‌آوردند.

ایشان برای کشیدن دندان، شیرابه‌ای داغ از آن را کنار دندان می‌ریختند، سپس آن را لق کرده با ضربه‌های چوبی بیرون می‌آوردند.^۲

سرخ‌پوستان آمریکای شمالی گیاهی به نام سلیفیوم *Siliphium* را برای تمیز کردن دندان‌ها و خوشبو کردن دهان می‌جویدند و از پوست سخت درخت زانتوکسیلوم آمریکانوم *Zanthoxylum damericanum* برای فرونشاندن درد دندان به کار می‌بردند.

اورپاییان آن را درخت دندان درد می‌نامیدند و از آن بهره می‌بردند.^۳

¹ Dentistry, An illustrated history, Malvin E. Ring, D. D. S., M. L. S., F. A. C. D., Mosby - year book, INC, ST. Louis Baltimore Boston, Chicago, London, Philadelphia, Sydney, Toronti, January 1985. (→Malvin, 15)

² Malvin, 19

³ Malvin, 20

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

میان رودان

مردم میان رودان [دجله و فرات] در روزگار سومریان پیشرفت‌هایی شگرف در دانش‌های زیرگروه پزشکی داشته‌اند. بخش‌هایی از سنگ‌نبشته همورابی (۱۷۹۲ - ۱۷۵۰ پم) قوانین ویژه دندان پزشکی بوده است. قانون ۲۰۰ و ۲۰۱ خون بهای شکستن دندان را یادآوری می‌کند و در دیگر سنگ‌نبشته‌ها چگونگی درمان درد دندان را بازگو می‌نماید.^۱

ما می‌توانیم برداشته شدن نخستین گام‌های هنر و دانش دندان پزشکی را در گستره‌ای به گستردگی سرزمین‌های خاور نزدیک، و خاورمیانه ببینیم. گواه ما سنگ‌نبشته‌های کلدانیان است که تاریخ و تمدنی آمیخته با ایران زمین دارند. پنج هزار سال پیش از میلاد، روش‌های درمانی ایشان آمیخته‌ای از کار دندان پزشکی به همراه آیین‌های مذهبی و نیایش به درگاه ایزد اینکی (Enki) بوده است که از او می‌خواستند نفرین خود را به گرم‌های خورنده و آسیب‌رسان دندان‌ها بفرستد.

پزشکان کهن میان رودان، دستورهای گوناگونی برای درمان و آرام کردن دردهای دندان داشتند. ایشان گزاره‌ای از دردهای گوناگون دندان داشتند و درمان‌هایی برای کدام آن‌ها سفارش می‌دهند که همه آن‌ها با روش‌های جادویی همراه است و برخی از آن‌ها نیز با کار کلینیکی، همراه بوده است.

نمونه آن برای راندن کرم دندان، بیمار باید افزون بر نیایش و نماز به کشیدن دندان نیز اقدام نماید. ما نمونه آن را در نگاشته پزشکی چین می‌بینیم که گویا آماسی در کار است و می‌خواهد سراسر تن را فراگیرد.

گوید: آماس سر، و دست‌ها و پاها، پیوندی با بیماری دندان‌ها دارد. درد و بیماری پس از بیرون آوردن دندان آسیب دیده، از میان خواهد رفت و بیمار رو به بهبودی گام بر خواهد داشت.^۲

سنگ نبشته‌هایی، به دست آمده است که در برگیرنده نام و ویژگی‌های برخی داروها و چگونگی ساخت آن‌هاست ولی این نوشته‌ها خیلی گویا و گزاره شده نیستند تا بتوان برداشت‌هایی سودمند از آن‌ها داشت، مانند اگر، ریشه گیاه لاکموس Lackmus را روی دندان بمالند دردهای دندان را آرام خواهد کرد.^۳

^۱ Malvin, 27

^۲ نک: ← محرابی، ج ۱، ۱۱۷.

^۳ نک: ← محرابی، ج ۱، ۱۲۲.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

فینیقیان

فینیقیان هم‌روزگار مصریان و یهودیان باستان بودند و در لبنان کنونی می‌زیستند.

سال ۱۸۶۲ م چارلز گیلاردوت پروتز دندانی ۴۰۰ سال پیش از میلاد در شهر باستانی سیدون به دست آورد که دندان آن از عاج فیل ساخته شده و جایگزین دو دندان پیشین پایین می‌شد که با کمک سیم‌هایی زرین به دندان‌های کناری وصل شده بود؛ و یا در مجموعه‌ای دیگر ۵۰۰ پم دندان‌های لق شده با سیمی زرین به دندان‌های استوار پیوند، خورده بودند.^۱

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

^۱ Malvin,28

مصریان

نخستین دندان پزشک مصریان هسی ری *Hesi-re* در روزگار ژوسر *Zoser*، ۳۰۰۰ پم است.

مصریان برای کاهش تورم و بازکردن آبسه، با مته‌هایی ریز، سوراخی در استخوان آرواره پدید می‌آوردند. شماری از جمجمه‌های به دست آمده در آن سرزمین گویای این سخن است.^۱

جرج ابرس *George Ebres* در شهر تب *Theben* در سرزمین مصر کتابی را پیدا می‌کند که تاریخی نزدیک به ۱۵۵۰ سال پیش از میلاد دارد. این دست‌نوشته و دیگر پاپيروس‌های مصر کهن دارای یازده گزاره درباره بیماری‌های دندانی مانند: التهاب لثه و سایش دندان و التهاب پالپ [عصب] و هرگونه درد دندان و هرگونه زخم دهانی، سرشته‌ها و دهانشویه‌های استوارکننده دندان و داروهای آرام‌کننده درد و روش‌های درمانی آماس لثه می‌باشد. هم‌چنین نگاره چندین گونه الواتور به گونه برجسته بر روی آن‌ها نقش بسته است.^۲

هرودوت (ز: ۴۶۰ پم) پس از بازگشت از مصر گوید: درمانگران بی‌شماری در مصر به درمان بیماری‌های گوناگون مانند چشم و سر و دندان و جز آن از بیماری‌های ناشناخته می‌پردازند.

هم‌چنین جمجمه‌ای با دو دندان آسیا که با سیمی زرین به یکدیگر پیوسته با تاریخ ۲۵۰۰ پم نشان از گونه‌ای درمان دندان‌های جنبان بوده است.^۳

¹ Malvin,33

³ Malvin,35

^۲ محرابی، ج ۲، ۶۷۸؛ Malvin,34.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

رومیان

آتروسکان‌ها کوچ‌کنندگان از آسیای صغیر به بخش مرکزی ایتالیا هستند که چندین گونه پروتزهای دندانی از گورستان‌های ایشان به دست آمده است که تاریخی نزدیک به ۵۰۰ سال پیش از میلاد دارند.

یکی از کهن‌ترین پروتزها نزدیک به پانزده سده پیش از میلاد در خاور نزدیک ساخته شد، آن بریجی (پل / *bridge*) ساخته‌شده‌ای است از نوارهایی زرین که در طوق دندان قرار گرفته و دندان گاوی را شکل داده در جایگاه دندان از دست رفته در آن پرچ شده است که در یکی از گورستان‌های صعیدا به دست آمده است.

رومیان پس از ایشان نیز با کمک سلمانی‌های خود، خدمات درمانی ارائه می‌کردند. سلسوس *Celsu* در روزگار ژولیوس سزار، در کتاب دایره‌المعارف خود، دربارهٔ ابزاری برای کشیدن ریشهٔ دندان را به نام *Tenaculum* سخن می‌گوید.

سلسوس *Celsus* ۲۵ پ.م تا ۵۰ م در بخش ۲۵ کتاب دستورهایی دربارهٔ هموارکردن سطح شکستهٔ دندانی، شکسته‌بندی استخوان آرواره، ردیف کردن دندان‌های نابجا درآمده، بستن دندان‌های جنبان و بهداشت دهان و پاکسازی جرم دندان با آمیخته‌ای از گل سرخ و پوست گردو و مر دارد.^۱

هم‌چنین گویا سلسوس *Selsus* نخستین کسی باشد که روش‌های پیشگیری از پدیدآمدن درد دندان را پیشنهاد داد. وی نخستین نسخهٔ پیشگیری از پوسیدگی دندان را به نام سوری یادداشت کرد که دربرگیرندهٔ سولفات مس، فلفل و دانهٔ خشخاش بود.^۲

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سدهٔ هفتم هجرت

۸

دکتر محمد ابراهیم
ذکر

^۱ Malvin, 43 - 47

^۲ صالح‌آبادی، برگهٔ ۸.

یونانیان

اوریباسیوس *Oribasius* (۳۲۵ - ۴۰۳م) در دانشنامه پزشکی ۷۰ جلدی خود بخش‌های دندان پزشکی را از جالینوس نقل قول می‌کند و پس از او آیتوس آمیلا *Aetius - Amila* از شهر آمیدا *Amida* (۵۷۲ - ۵۰۲م) در روزگار سزار ژاستیناس یکم (۵۲۷ - ۵۶۵م) در دانشنامه گسترده‌نویسی شده خود به نام تترابیلبون *Tetrabilbon* بخش‌هایی درباره فلج آرواره بالا و عصب‌رسانی به آن از جفت پنجم عصب سه شاخه، دارد^۱.

الکساندر ترالس *Alexander Tralles* (۵۲۵ - ۶۰۵م) هراس گذشتگان را در کشیدن دندان با داویه بدین گونه از میان می‌برد: لقی کردن دندان با سرشته‌ای از روغن گل سرخ و مغز سیب بیابانی و زاگ سپید ترک‌دار [سولفور]، فلفل و الیاف سرو و موم و پس از آن کشیدن دندان انجام خواهد گرفت^۲.

یونانیان در راه پیشرفت دانش دندان پزشکی گام‌هایی ارزشمند برداشتند. دیرینه‌ترین و پیشکسوت‌ترین ایشان اسکولاپ *Askulap* و پس از او دو پسرش پودالیریوس *Podaleirios* و ماکاون *Machaon* هستند.

سولون *Soloon* (ز: ۶۴۰ تا ۵۵۸م) نازک‌بینانه جایگزین شدن دندان‌های همیشگی را به جای شیری بازگو می‌کند.

اپیکارموس *Epicharmos* (ز: ۵۴۰ تا ۴۵۰م) نخستین بار واژه گومفیو *Gomphio* را برای دندان آسیا و کنیدوس *Kynodus* را برای شیری یاد می‌نماید.

بقراط (ز: ۴۶۰ - ۳۸۰م) در کتاب خود کتاب فی نبات الأسنان (عیون، نزار رضا، ۵۵؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۱۳۰)، بررسی دندان‌ها از سه دیدگاه بازگو می‌کند: کالبدشناسی و آسیب‌شناسی و درمان‌شناختی. وی بر این باور است که جوانه دندان در هفت ماهگی ساخته می‌شود و هفت ماه پس از تولد رویش می‌یابد. هنگامی که هفت سالگی کودک فرارسید دگرگونی‌های در چگونگی خوراکش پدید می‌آید که این انگیزه ریزش دندان‌های شیری و رویش دندان‌های همیشگی می‌گردد تا به چهارده سالگی آرام‌آرام از دندان‌های پیشین تا آسیای جای خود به دندان‌های همیشگی می‌دهند و در دوره هفت چهارم پس از (۱۴ - ۲۱ سالگی) دندان عقل می‌روید.

^۱ نک: محرابی، ج ۵، ۲۴۲۶؛ مالوین *Malvin*, 54.

^۲ *Malvin*, 54

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

وی درباره آسیب شناسی دندان به گستردگی سخن می گوید و بدریختی و ناهنجاری ها و شیوه رویش و پیامدهای رویش و پوسیدگی ها و انگیزه پیدایش پوسیدگی و آسبه های لانه دندان را بازگو می نماید.

درمان شناختی بقراط در باره دندان: کشیدن دندان باید بسیار نازک بینانه انجام گیرد. دندان باید جنبان و یا دچار پوسیدگی شده باشد و گرنه درمان باید در راستای سوزاندن و خشکانیدن انجام داده شود؛ زیرا کشیدن دندان را کاری بسیار پر دردسر به شمار می آورد که می بایست در هنگام ناگزیری؛ و یا آسان در آوردن [لقی] آن انجام گیرد. بستن دندان ها با نوارهای زرین در جای شکستگی آرواره؛ و یا هنگام جنبان بودن آن ها از دیگر ایده هایش است^۱.

بقراط بر این باور است: سرما و نموری برای استخوان و دندان و تاندون بد، ولی گرما و خشکی خوب است؛ زیرا سرما پدید آورنده گرفتگی است و گرما از میان برنده آن خواهد بود.

هم چنین گوید: انگیزه التهاب را گرد آمدن نموری در آماس می داند و اگر دندان پوسیده شده و لق گردد، باید کشیده شود و چنانچه پوسیدگی نداشته باشد و جنبان گردد، باید داغ گذاری شود تا در جویدن خوب به کار رود.

پیروان بقراط بر این باورند: آسیب های دندان، به جهت آمادگی طبیعی هر دندان برای گرفتار شدن به بیماری است؛ و یا انگیزه آن وراثتی خواهد بود.

فورسپس یا داویه هایی که بقراط برای کشیدن دندان به کار می برد را *Odontagra* می گفتند و از جنس آهن؛ و یا سرب بوده اند که در حفاری های باستان شناسانه برخی از آن ها به دست آمده اند^۲.

ارسطو (ز: ۳۸۴ - ۳۲۲ پم) کارکرد هر دندان را در خوردن و سخن گفتن به زیبایی یاد می کند.

وی در کتاب کتاب في حركة الحيوانات و تشریحها، گوید: کسانی که دندان ها بیشتر دارند از آن هایی که کمتر دارند افزون تر زندگی می کنند. جانداران نر از مادینه ها بیشتر دندان دارند. او در کتاب مکانیک [کتاب في الحیل] کشیدن دندان با انگشتان نرم بهتر از کشیدن آن آدونتاگرا / فورسپس است.

^۱ نک: محرابی، ج ۲، ۶۸۸؛ Malvin, 39.

^۲ Malvin, 40

دیوکلس *Diokles* از سده سوم پیش از میلاد برای آرام کردن درد دندان پیشنهاد دهان شویه‌ای از رزین چوب سرو و زعفران داده است.

گویا سلوکوس نیکاتور *Seleucus Nicator* نخستین کسی باشد که انبر دستی سربی را برای کشیدن دندان به کار می‌رفت را کنار گذاشت که نمایشگر ارزش گذاری برای ماندن دندان است

هم‌چنین گویا او نخستین بار به کاشت دندان روی آورد و برای استوار کردن دندان‌های جنبان‌شده از زمین خورده به بستن آن‌ها با نخ‌های زرین و ابریشمی روی آورد. وی پرکردن دندان‌های پوسیده و کرم‌خورده را سفارش کرد. گویا پرکردن دندان سوراخ‌شده با سرب و زر و جز آن در زمان انجام‌شدنی بوده است.^۱

جالینوس *Glaudius Galen* (۱۳۰ - ۲۰۰ م) در بخش پنجم میامر: در دندان‌ها حس درد نیست؛ بلکه در آن ضربانی دیده می‌شود که مانند ضربان گوشت در هنگام آماسیدن آن است.

درد بیشتر در پایه عصب و پی‌ای خواهد بود که به سوی آن می‌آید و این درد در لثه است که گمان می‌رود درد دندان است. هر چند در همان هنگام هیچ‌گونه دردی در خود دندان نیست.^۲

وی بر این باور است که دندان‌ها از ماده استخوانی ساخته شده‌اند؛ بنابراین، به جهت سختی و ساختارشان در ردیف دیگر اندام‌ها دسته‌بندی نمی‌شوند.

او می‌گوید: رگ‌ها دندان را سیراب می‌کنند و پی‌ها از مغز به سوی دندان‌ها می‌روند و در آن‌ها حس بالایی را پدید می‌آورند. وی نخستین کسی است که نشان داد خوراک دندان از ماده مغز استخوانی است.

او انگیزه پوسیدگی و کرم‌خوردگی دندان را ماده‌ای شیره‌گونه به شمار می‌آورد.

دندان کرم‌خورده دردناک را با مته‌ای ریز سوراخ می‌کند و دارویی برای آرام کردن درون آن می‌گذارد [روشی برای پیاده کردن درمان پالپوتومی و پالپکتومی؛ و یا عصب‌کشی]. چنانچه درمان سودمند نباشد، ناگزیر از کشیدن آن دندان خواهیم بود که

^۱ نک: محرابی، ج ۲، ۶۸۸؛ *Malvin, 40*.

^۲ الحاوی، ج ۳، ۹۳، چپ دکن؛ برگردان ذاکر، ج ۳، ۱۲۷؛ سیری در سه قرن، ۷۶.

بر روی آن موتراکت *Mutterkrat* با سرکه غلیظ می نهیم. پس از یک ساعت به گونه‌ای لق و جنبان می شود که می توان آن را با انبر از جایگاهش درآورد^۱.

پل آگینا *Poul Aegina* (۶۴۵ - ۶۹۰ م) آخرین نگارنده یونانی است که در کتاب هفت جلدی خود *Epitome* از جراحی های دهانی و تفاوت میان اپولیس التهابی و اپولیس برجسته و درمان هر یک و کشیدن دندان و پرکردن دندان پوسیده با الیاف کتان و جرمگیری با اسکنه *Chisel* و پیگیری بهداشت درست دهان و پرهیز خوردن برخی از خوراکی ها دستورهایی دارد^۲.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

۱۲

دکتر محمد ابراهیم
ذکر

^۱ محرابی، ج ۲، ۶۷۹-۶۹۲.

^۲ Malvin, 55

هندوستان

همچنین تاریخ درمان بیماری‌های بافت‌های نرم و سخت دهان و به ویژه دندان در سرزمین بزرگ هند برای نخستین بار به سه هزار سال پیش از میلاد می‌رسد.

اندیشمندان هندی، هم‌چون شرک، سنهجل، کنکه، شاناق (کانکیه)، چودر، منکه و صالح فرزند بهله در دانش پزشکی و دندان پزشکی اثرگذار بوده و تأثیرات ایشان بر دانش پزشکی دوران ساسانی و پس از آن جهان اسلام مشهود بوده است.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

زرتشتیان (ایران)

دانسته‌های ما از تاریخچه دندان و دندان پزشکی ایران باستان تنها از کتاب اوستا، است هر چند که اسکندر اوستای هخامنشیان را سوزاند ولی نوشته‌های دانش ستاره‌شناسی و پزشکی آن به جا ماند و از نابودی رهایی یافت. گویا نخست در روزگار اردشیر بابکان (۲۲۶م) به وسیله تنسر موبد موبدان در چهار سال بخش‌های گمشده اوستا را گردآوری کردند، سپس در زمان فرمانروایی شاپور دوم (۳۰۹ - ۳۷۹م) فرزند هرمز با نظارت موبد آذربادکل [مارسپندان] اوستای گردآوری شده در ۲۱ نسک جا داده شود و شاپور دستور می‌دهد تا دانشمندان هر آن چه درباره دانش پزشکی، و ستاره‌شناسی و جز آن در کشورهای هند و یونان و دیگر سرزمین‌ها پراکنده است را گرد آورند و از این راه اوستای نوینی پایه‌ریزی می‌شود پس بخش تازه‌ای بر متن کهن اوستا که گات‌ها است، افزوده می‌شود که همان وی دیوداد یا ونیدیداد است. سه بخش آخرین آن، بخش پزشکی است که به دست ما رسیده است که در آن گزاره‌ای از بهداشت دهان نیز دیده می‌شود، به گونه‌ای که در کتاب ونیدیداد هیچ گونه سفارش ویژه‌ای درباره بیماری‌های دهان و دندان دیده نمی‌شود^۱، چه بسا ممکن است دستورات بهداشتی درمانی در مورد دهان و دندان از اوستا گم؛ و یا نابودشده؛ و یا به دست نیامده باشد، ولی بخش‌هایی که نام دندان در آن یاد شده چنین است: دومین پزشک در تاریخ اوستا کسی است با نام یما که پس از تریتا در سرزمین آریاویش زادگاه نخستین آریاییان پیرامون خوارزم و پامیر، به نام ورایماکرت برخاست او توانست که بیماران گرفتار بیماری‌های پوستی و استخوانی و دندانی و جز آن را از یکدیگر جداسازی نماید.

فرگرد ۲ بند ۳۷ از کتاب ونیدیداد آمده است: پس به آن جا (ورایماکرت) نبرد یک کوژسینه و نه یک کوژپشت و نه یک سست اندام و نه یک هاله و نه یک فریفتار نه کسی که دندان‌هایش بد ترکیب و درهم روییده و نه زن بدکار، نه پیسی، نه آن که باید از دیگران جدا باشد، نه با هیچ یک از نشان‌های دیگر که نشانه‌هایی هستند که آنگره مینو (مینوی بد) به مردم داده است^۲.

^۱ دانشگاه گندی شاپور در گهواره تاریخ، مهربان شهروینی، تهران پورشاد، تهران، ۱۳۸۱خ. نک: ← شهروینی، ۳۵ و ۷۰.

^۲ خدابخشی، ۲۴.

اهورامزدا به جمشید جم دستور می دهد: باید از ورود تباه دندنانان به پناهگاه «ورجمکرد» جلوگیری کنند. گویا در آن دوران به جهت ویژگی های رژیم خوراکی، میزان پوسیدگی و تباه دندان کم بوده است که اهورمزدا از جم می خواهد که تباه دندنانان را برای ایستادگی در برابر زمستان کشنده ای که ملکوس دیو پدید آورد است، به پناهگاه راه ندهد^۱.

هم چنین در ابان یشت بند ۹۳ یاد شده است: من در مراسم زوری حاضر نمی شوم که برای من کور، کر، کوتاه قد، بی شعور، مصروع، نه کسانی که به شهادت همه نشانه هایی دارند که با آنها بی شعور شناخته می شوند، فدییه می دهند. هم چنین نباید بیاشامد از این زور من نه کسی که از پشت گوژ است و نه آن که از سینه گوژ است و نه یک کوتاه قامت و نه کسی که دندان هایش بدترکیب و درهم روییده است^۲.

هم چنین ما می بینیم که پزشکان آریایی به ویژه تیره ایرانی با نام بیش از پانصد گونه گیاه دارویی آشنا بودند که برخی از آنها اوستا نیز یاد کرده است. در روزگار تمدن اسلامی برای پدید آوردن کرختی و یا پُرکردن؛ و یا کشیدن دندان ها به کار می رفته است.

دانش دندان پزشکی در کوران شکوفایی رشته های گوناگون پزشکی در گندی شاپور (۵۳۳ - ۵۸۳ م) جایگاهی والا داشت و گروهی از موبدان دانشمند در تالارهای ویژه اش این رشته را آموزش می دادند که پس از دو سده سکوت و استوارشدن فرهنگ و تمدن اسلامی، بخش های از دانشگاه گندی شاپور به بغداد رهسپار شد و در میان آموزگاران بزرگ چون خاندان بختیشوع و ماسویه و شاپور دست به دست شد که در بخش پس از اسلام نام بسیاری از ایشان را یاد خواهیم کرد؛ بنابراین، می توان گفت که دانش دندان پزشکی از روزگار خسرو انوشیروان (۵۳۱ - ۵۷۹ م) تا چندین سده پس از اسلام در گندی شاپور آموزش داده می شد و کارکردی چشم گیر داشت^۳.

^۱ فرگرد دوم، بند ۲۹، وندیداد.

^۲ خدابخشی، ۴۰.

^۳ شهریونی، ۱۵۶.

یهودیان

یهودیان در فلسطین نزدیک به دو هزار سال پیش از میلاد در روزگار ابراهیم و یعقوب پیامبران بزرگ خود، آشنایی با آرام‌کننده‌های درد، هم‌چون صمغ و کندر و عنبر و جز آن داشتند که آن‌ها را برای فرونشاندن دردهای دندانی نیز به کار می‌بردند.

تلمود یهودیان دربرگیرنده بخش‌های گوناگون پزشکی و دندان پزشکی است که از دو بخش تشکیل شده است:

(۱) میشنا *Mishna* قوانین سینه به سینه چرخیده؛

(۲) و جمارا *Gemara* تفسیر قوانین یاد شده به وسیله دانشمندان یهودی در ۵۸۶ پم گردآوری شد.

ایشان بیرون آمدن زنان را در روز شنبه منوط به خوشبو بودن دهان با دانه فلفل و بی داشتن روکش دندان زرین می‌دانند؛ زیرا اگر آن روکش زرین دندانی از دهان بیرون بیفتد، نمی‌توانند آن را دوباره در دهان و بر روی دندان بگذارند. هم‌چنین به جهت شرمندگی، نمی‌توان با دندان دست‌ساز ارزان بها بیرون روند.

این سخن نشان‌دهنده آن است روکش‌ها و دندان‌های دست‌ساز [پروتز دندانی پارسیل] را در آن روزگار نمی‌چسبانند^۱. کتاب عهد عتیق (تورات - تنخ) نزدیک به ۵۸ مورد درباره دندان سخن به میان آمده است که در برگیرنده بهداشت دهان و دندان و یا اجرای حدود و قضاوت است، مانند:

(۱) سفیدی دندان از شیر است. (آیت ۱۲، فصل ۴۹، سفر پیدایش، تورات)

(۲) سپیدی و تمیز ماندن دندان اشارتی به خشک‌سالی و نخوردن خوراک است. (بخش عاموس نبی، فصل ۴، آیت ۶، تورات)

(۳) زیان‌بار بودن سرکه برای دندان. (بخش امثال سلیمان، فصل ۱۰، آیت ۲۶، تورات)

(۴) گندن شدن دندان‌ها با خوردن غوره. (بخش ارمیای نبی، فصل ۳۱، آیت ۲۸ و ۲۹، تورات)

(۵) گندن شدن دندان‌ها با خوردن غوره. (بخش حزقیال نبی، فصل ۱۸، آیت ۲، تورات)

¹ Malvin,29

۶) درباره دندان قورچه (زبور داود پیامبر، فصل ۱۱۲، آیت ۱۰، گنجینه‌ای از تلمود)
 ۷) تَره برای دندان‌ها بد و برای روده سودمند است. (تلمود، براخوت، ۴۴ ب). از این رو، در تلمود سفارش می‌شود که آن را خوب بپزند و با دندان نجوند و قورت بدهند. (گنجینه، ۲۶۹)
 ۸) برای بند آوردن خون برآمدن دهانی: نخست باید با تکه‌ای ساقه خشک گندم آزمایشی کرد. چنانچه گاه به خون بچسبد، خون برآمده از شش است و اگر نچسبد از جگر است و آن را چاره‌ای نیست. اگر از شش باشد درمان آن چگونه است؟ هفت مشت چغندر رنده شده و هفت مشت تره فرنگی ریزش شده و پنج مشت عناب و سه مشت عدس و یک مشت زیره و یک مشت ادویه به اندازه آن روده یک حیوان را بگیرند و بجوشانند و به بیمار بخوراند سپس آبجوی نیرومند ساخته شده در ماه طهوت (ماه دهم سال عبری برابر ماه نخست زمستان = *Teveth*) بنوشد. (تلمود، گیطین، ۶۹ الف؛ گنجینه، ۲۷۱)
 ۹) ربی یوحانان لته‌هایش درد می‌کرد. نزد بانویی از بزرگان روم برای درمانش برفت. او در روزهای پنج‌شنبه و جمعه به درمانش روی آورد. داروی کاربردی آن بانو از یک دیدگاه آب خمیرمایه، روغن زیتون و نمک بوده است و از دیدگاه دیگر دارویش دربرگیرنده خود خمیرمایه، روغن زیتون و نمک بوده است.
 دیدگاه سوم چربی بال غاز است.

ابایی گوید: من همه این داروها را به کار بردم، ولی چاره‌ساز نبود.

تا آن که عربی به من گفت: هسته زیتون را که هنوز به یک سوم بالندگی نرسیده است را در چمچه‌ای نو ساخته بر آتش بریان کن سپس روی دندان‌ها بگذار.

پرسید: انگیزه پیدایش این بیماری چیست؟

پاسخ داد: خوردن نان گندم بسیار گرم؛ و یا به جا ماندن ریز خوراکی‌های به جا مانده از خوراک قیمه‌ماهی.

پرسید: نشانه آن چیست؟

پاسخ داد: گیرکردن ریز خوراکی‌های میان دندان‌ها است که انگیزه روان شدن خون از لته می‌گردد. (تلمود، یوما،

۸۴ الف؛ گنجینه، ۲۷۲)

۱۰) اندرزی ارزشمند و فراگیر در تلمود:

هرگز به دارو خوردن خونگیر و نگذار که دندانت کشیده شود.

گزاره این سخن چنین است: در پاییدن دندان‌ها کوشا باش تا ناگزیر از کشیدن آن‌ها نشوی (تلمود، پساحیم، ۱۱۳ الف؛ گنجینه، ۲۷۴)

(۱۱ سپرز [طحال] برای دندان خوب است. (تلمود، براخوت، ۴۴ ب، و شبات، ۱۱۰)

(۱۲ سرکه برای آرام کردن درد دندان کارساز است. (تلمود، شبات ۱۱۱ الف)

کاربرد بهداشت دهان و دندان در ادبیات یهودی نیز آمده است.

ایشان از واژه کسام در عبری (Qesam) و کسیا در آرامی (Qisa) درباره تکه چوبی سخن می‌گویند که یهودیان آن را برای پاک‌سازی دندان‌ها به کار می‌بردند، اگرچه این واژه بیشتر برای چوب خلال کاربرد دارد تا مسواک. هم‌چنین باید دانست که به چوبی کوچک نیز گفته می‌شود که برای بازنگاه داشتن سوراخ گوش دختران به کار می‌رفته است.

گویا درازای این چوب‌ها از اندازه چوب خلال بیشتر باشد.

پروس Preuss سنتی را بازگو می‌کند که در آن یهودیان پاییند مسواک‌زدن بودند و پیوسته چوبی را میان دندان‌ها می‌کشند تا ریز خوراکی‌ها را از آن بیرون کشند.

چربنو Cherbonneau استاد ادبیات عرب در استانبول گوید: یهودیان مسواک را می‌شناختند و به کار می‌بردند.^۱

از بررسی انجیل، گزارشی از بهداشت و یا بیماری‌های دهان نیافتیم ولی نام دندان در همانندسازی با دندان شیر؛ و یا اسب؛ و یا تشبیه دندان برهم ساییدن و دندان‌ها به هم خوردن و برهم فشرده شدن و جواب دندان‌شکن آمده است و نزدیک به پانزده مورد است.

تاریخ دندان پزشکی از آغاز تاریخ میلادی تا پایان سده‌های میانی، برگرفته از دانش روزگار کهن و تاثیر آشکار پزشکی دوران اسلامی که بنیان‌گذار آن دانش آموختگان دانشگاه گندی‌شاپور هستند که پایه‌گذار مکتبی در بغداد شدند. هر چند برخی از درمان‌های ایشان بسیار نادرست و خرافاتی است و بیشتر آن‌ها برپایه کاربرد برخی از داروها به گونه سرشته (معجون)؛ و یا

¹ The miswak P.73-74

دندان شویه (سنون)؛ و یا لیسیدنی (لعوق)؛ و یا داروهای ریختنی بر روی اندام (نطول)؛ و یا داروهای گذاشتنی پانسمان گونه (ضمد) بر روی دندان؛ و یا بر روی گونه و لپ و داروهای دهان شویه‌ای (غراغر)؛ و یا داروهای مالیدنی (لطوخ)؛ و یا داروهای پودری و گردی (سفوف)؛ و یا داروهای تنقیه‌ای (حقن)؛ و یا داروهای به خودبرگرفتنی از راه سوراخ نشیمنگاه / مقعد؛ و یا واژن (حمول و شیاف)؛ و یا نشستن در آب‌های دارویی در آبن بوده است.

هم‌چنین بخشی دیگر از درمان در راستای کشیدن دندان و آن نیز بیشتر شکستن تاج بوده تا بتوانند درد آن را آرام سازند و همواره پایانه همه درمان‌ها نیایش و خواهش از بزرگان دین برای یافتن درمان معجزه‌آسا بوده است.

همواره کشیدن دندان، و شکافتن آماس و دمل، خونگیری و رگ‌زدن و حجامت و بریدن اندام‌ها و برخی کارهای سرپایی کارد پزشکی را آرایشگران، و شکسته‌بندان انجام می‌دادند، و کار دارو درمانی را عطاران، داروسازان و حکیمان و برخی بانوانی پیر که در این راه دستی پیدا کرده بودند، بر دوش داشتند؛ البته دجالان و فریبکاران نیز زمینه‌ای گسترده برای کلاه گذاشتن سر بیماران دردمند به فریب مردم می‌پرداختند تا به سودجویی‌های خودشان دست یابند.

دندان پزشکی ایران زمین بر بستری از دانش و هنر به درازای تاریخ پزشکی آرمیده است.

آگاهی ما از این دانش در پیش از اسلام بسیار اندک است و تنها بر پایه سفارش‌ها و پند و اندرزهای زرتشت در وندیداد و کتاب تورات بسنده شده است؛ زیرا یورش تازیان به ایران‌شهر بیش از نابودی شهرهای، آسیبی بسیار به کتابخانه‌های بزرگ تیسفون و گندی‌شاپور رساند و بسیاری از دست‌نوشته‌ها به رودخانه دجله و کارون ریخته؛ و یا سوزانده شد؛ البته نباید ناگفته گذاشت که یورش اسکندر نیز به تاراج رفتن کتاب‌های دوران هخامنشی و پیش از آن را به دنبال داشت که به سفارش اسکندر میراث نوشتاری ایران‌شهر به یونان فرستاده شد^۱.

سده‌های میانی تاریخ میلادی از درگذشت تتودوزیوس *Teodosius* در سال ۳۹۵م زمان فروپاشی روم آغاز می‌شود و تا گشوده شدن قسطنطنیه به دست سلطان محمد دوم فاتح ۱۴۵۳م به درازا کشیده خواهد شد. دورانی است که کتاب‌های

^۱ شهروینی، ۱۹۷.

بقراط و جالینوس منبع اصلی آموزش و درمان بود، ولی پزشکان ایرانی و اسلامی در این روزگار با دست آوردهای خود نقشی بس ارزشمند در با شکوه تر کردن این دانش داشتند.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

جهان اسلام

آموزه‌های اسلام در بهداشت و دهان و دندان و درمان گندبویی آن دربرگیرنده ده‌ها روایت از پیامبر (ص) و دوازده امام است که می‌توان آن‌ها در کتاب‌های گوناگون راویان و محدثان شیعه و سنی مانند:

۱- المحاسن برقی (د: ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق / ۸۸۷ یا ۸۹۳ م) شیخ ابوجعفر احمد فرزند محمد فرزند خالد فرزند عبدالرحمان فرزند محمد فرزند علی، دارالکتب اسلامی، تهران، ۱۳۳۰ خ؛ تصحیح موسوی و محدث ارموی، تهران، ۱۳۳۱ خ / ۱۹۶۲ م، ۶۵۵ برگه + ۶۰ برگه مقدمه جلال محدث ارموی.

۲- الکافی کلینی (د: ۳۲۹ ق / ۹۴۱ م). الکافی، اصول کافی شامل روایات اعتقادی؛ فروع کافی حاوی روایات فقهی؛ روضه کافی شامل احادیث متفرقه، ابوجعفر محمد فرزند یعقوب فرزند اسحاق ثقه الاسلام کلینی رازی (د: ۳۲۹ ق / ۹۳۹ م)، پژوهش علی اکبر غفاری، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۹ ق.

۳- جامع الأحادیث ابن رازی قمی جعفر فرزند علی فرزند احمد (سده ۴ هـ / ۱۰ م)، تحقیق علامه شعرانی، چاپ سنگی، تهران، ۱۳۶۹ ق؛ دیگر: تحقیق محمد حسینی نیشابوری، ۱۳۷۱ خ.

۴- مَنْ لَا يَخْضُرُهُ الْفَقِيهَةُ، ابن بابویه، شیخ صدوق، ابوجعفر محمد فرزند علی فرزند حسین قمی (۳۰۶ - ۳۸۱)، نجف، ۱۳۷۱ ق، ۴ جلد وزیری.

۵- تهذیب طوسی، تَهْذِيبُ الْأَحْكَامِ، شیخ الطائفه، ابوجعفر محمد فرزند حسن طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ ق / ۹۹۶ - ۱۰۶۸ م)، تصحیح احمد شیرازی و باقر قوچانی، تهران، ۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ خ؛ تصحیح حسن موسوی خراسان، نجف، ۱۳۷۸ - ۱۳۸۲ ق؛ تصحیح محمدجعفر شمس‌الدین، بیروت؛ تصحیح علی اکبر غفاری، اسلامیه، تهران.

۶- الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، شیخ الطائفه، ابوجعفر محمد فرزند حسن طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ ق / ۹۹۶ - ۱۰۶۸ م)، تحقیق و تصحیح حسن موسوی خراسان، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ اول، ۱۳۹۰ ق.

۷- بحار مجلسی؛ بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بحار الأنوار، ملامحمدباقر مجلسی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۱ ق / ۱۶۲۸ - ۱۷۰۰ م) فرزند ملامحمدتقی، تصحیح محمدباقر بهبودی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۶ ق و جز آن.

همچنین کتاب‌های اهل سنت مسند و صحیح، هم‌چون:

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

- ۱- مسند و الفقه الأكبر، ابوحنيفة نعمان فرزند ثابت فرزند زوطا فرزند ماه فرزند هرمز (۸۰ - ۱۵۰ ق/ ۶۹۹ - ۷۶۷ م)، قاهره، مکتبه محمد علی صبیح و اولاده؛ دیگر: شرح کتاب الفقه الأكبر نوشته أبوحنيفة نعمان بن ثابت کوفی، شرح از علی قاری هروی حنفی (د: ۱۰۱۴ ق)، دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، بیروت، ۱۴۲۸ ق.
- ۲- الموطأ، المسائل مالک فرزند انس (۹۵ - ۱۷۹ ق / ۷۱۴ - ۷۹۵ م)، چاپ ۱۹۸۹ م؛ دیگر: تحقیق محمد مصطفی اعظمی، امارات، مؤسسه زاید بن سلطان آل نهیان، ۲۰۰۴ م.
- ۳- مسند الامام الشافعی، محمد فرزند ادريس شافعی (۱۵۰ - ۲۰۴ ق / ۷۶۷ - ۸۲۰ م)، تنظیم سنجر فرزند عبدالله ناصری (۶۵۳ - ۷۴۵ ق / ۱۲۵۵ - ۱۳۴۵ م)، تصحیح رفعت فوزی عبدالمطلب، دارالبشائر الاسلامیة؛ دیگر: تصحیح ماهر یاسین فحل، شركة غراس للنشر و التوزيع و الدعاية و الاعلان، کویت، ۲۰۰۴ / ۱۴۲۵.
- ۴- مسند ابن حنبل، ابو عبدالله احمد فرزند محمد فرزند حنبل فرزند هلال شیبانی مروزی، ابن حنبل (۱۶۴ - ۲۴۱ ق / ۷۸۱ - ۸۵۵ م)، تصحیح و تحقیق سعید محمد لحام، عادل مرشد، محمد نعیم عرقسوسی، کامل خراط، هیثم عبدالغفور و هفت تن دیگر، مؤسسه الرسالة، بیروت، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۶ م.
- ۵- سنن دارمی، ابو محمد عبدالله فرزند عبدالرحمان فرزند فضل فرزند بهرام دارمی (۱۸۱ - ۲۵۵ ق / ۸۶۹ م)، کانپور، ۱۲۹۳ ق؛ دیگر: تحقیق حسین سلیم اسدی دارانی، دارالمغنی، ریاض، ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۰.
- ۶- صحیح بخاری، الجامع المسند الصحیح المختصر من أمور رسول الله (ص) و سننه و آیامه، حافظ ابو عبدالله محمد فرزند اسماعیل فرزند ابراهیم فرزند مغیره فرزند بردزبه بخاری (۱۹۴ - ۲۵۶ ق)، چاپ مصر، ۱۹۳۲ م. نک: صحیح بخاری.
- ۷- صحیح مسلم، الجامع الصحیح، ابو الحسن مسلم فرزند حجاج نیشابوری قشیری (۲۰۶ - ۲۶۱ ق)، صحیح حافظ طرابلسی اسماعیل فرزند احمد، دارالطباعة العامرة، استانبول، سالهای ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۴ ق.
- ۸- سنن ابن ماجه، حافظ ابو عبدالله محمد فرزند یزید ربیع قزوینی، ابن ماجه (۲۰۹ - ۲۷۳ ق / ۸۲۴ - ۸۸۷ م)، چ. سنگی، دهلی، ۱۲۸۲ ق؛ دیگر: تصحیح و تحقیق بشار عواد معروف، دارالجیل، بیروت، ۱۴۱۸ ق / ۱۹۹۸ م.
- ۹- صحیح ترمذی، الجامع الصحیح، الجامع الکبیر، ابو عیسی محمد فرزند عیسی فرزند سوره سلمی ترمذی (د: ۲۷۹ ق)، چ بولاق ۱۲۹۲ ق؛ دیگر: پژوهش بشار عواد، بیروت، ۱۹۹۶.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

۱۰- سنن النسائی المسمى بالمجتبی، أو المجتنی، ابو عبدالرحمان احمد فرزند شعیب نسائی (د: ۳۰۳ ق / ۹۱۵ م)، چ. شاه دارا *Shahdara*، ۱۲۸۲ ق؛ دیگر: به کوشش صدقی جمیل عطار، دارالفکر، بیروت، ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۱. کتاب دیگر از ایرانیان شیعه‌آیین کتاب المآکل من المحاسن برقی دربرگیرنده چندین روایت است در شیوه خوردن و کاربرد برخی خوراکی‌ها در پاییدن دهان و دندان از هر گونه گزند است. هم‌چنین در باب ۱۲۴ الخلال و السواک و ۱۲۵ مایکره التخلل به، بیش از ۷۵ روایت در پاکیزه نگاه داشتن دهان و دندان دارد (محاسن، ۵۵۸ تا ۵۶۴) مانند:

عن أبي سمينه عن إسماعيل بن أبان الحنات عن أبي عبدالله (ع)، قال:

قال رسول الله (ص): نَظَّفُوا طَرِيقَ الْقُرْآنِ.

قیل: یا رسول الله و ما طریق القرآن؟

قال: أفواهكم.

قیل: بماذا؟

قال: بالسَّوَاكِ.

از ابوسمینه از اسماعیل فرزند ابان حنات از امام ششم روایت می‌کند:

پیامبر اسلام فرمود: راه قرآن را پاکیزه نگاه دارید.

پرسیده می‌شود: راه قرآن کدام است؟

فرمود: دهان.

پرسیده می‌شود: با چه وسیله‌ای؟

فرمود: با مسواک (محاسن ۵۵۸، شماره ۹۲۸).

کتاب صیام بخش مضمضه و استنشاق روزه دار (فروع کافی، ج ۴، ۱۰۷) چهار روایت و بخش مسواک زدن روزه‌دار صفحه ۱۱۱، در چگونگی مسواک زدن و دهانشویه کردن روزه‌دار است.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

کتاب الأَطْعَمَة، أبواب الحبوب، بخش (خلال ۱۱ روایت، و رمي ما يدخل بين الأسنان، ۴ روایت) در بهداشت دندان است، مانند:

عدة من أصحابنا، عن احمد بن محمد بن عيسى عن ابن فضال عن أبي جميلة قال:

قال لي أبا عبد الله (ع): « نزل جبرئيل على رسول الله (ص) بالسواك و الخلال و الحجامة».

گروهی از اصحاب از احمد فرزند محمد فرزند عیسی از ابن فضال از ابو جمیله روایت می کنند:

امام صادق به من فرمود: جبرئیل سفارش مسواک زدن و خلال کردن و بادکش گذاری را به پیامبر داد (فروع کافی، ج ۶، ۳۷۶، شماره ۲)

کتاب الزی و التجمّل و المروءة دارای یک بخش با نام سواک است که در آن ۱۰ روایت در ارزش مسواک زدن یاد شده است، مانند:

محمد بن يحيى عن احمد بن محمد بن عيسى عن محمد بن خالد و الحسين بن سعيد جميعاً عن القاسم بن

عروة عن إسحاق بن عمار عن أبي عبد الله (ع)

قال: «السواك من سنن المرسلين».

محمد فرزند یحیا از احمد فرزند محمد فرزند عیسا از محمد فرزند خالد و حسین فرزند سعید هر دو از قاسم فرزند عروه از اسحاق فرزند عمار از امام صادق روایت کنند:

گوید: مسواک زدن سنتی از سنت های فرستادگان خداوند است (فروع کافی، ج ۶، ۴۹۵، شماره ۲).

هم چنین در بخش الأَطْعَمَة کتاب جامع الأحادیث چندین روایت در این باره یاد شده است:

قال رسول الله (ص): «ترك الخلال وهن الأسنان».

پیامبر گوید: پاک سازی نکردن ریز خوراکی ها از لای دندان ها با خلال، انگیزه سستی دندان ها می شود (جامع الأحادیث، ۶۵).

بحار الأنوار کتاب ۶۶ برگه ۴۳۶ - ۴۴۳ (باب الخلال و آدابه و أنواع ما يتخلل به) دربرگیرنده ۲۹ مورد است که هر مورد آن چندین روایت در راستای بهداشت دهان و دندان است:

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

قال رسول الله (ص): «رحم الله المتخللين من أمتي في الوضوء و الطعام.».

پیامبر (ص) می فرماید: خداوند خلال کنندگان امتم را رحمت می کند، آنانی که در هنگام دست نماز و پس از خوردن خوراک ریزخوراکی ها را از لای دندان هایشان پاکسازی می کنند. (بحار، ج ۶۶، برگه ۴۴۲، شماره ۸) بحار الانوار کتاب ۶۲، فصل الطب و معالجة الأمراض و خواص الأدوية، باب معالجات علل سائر أجزاء الوجه و الأسنان و الفم که چندین مورد درمان را یاد می کند، مانند:

عن سهل بن زياد عن بكر بن صالح عن سليمان بن جعفر الجعفري:

قال: سمعت أبا الحسن موسى الكاظم (ع):

يقول: « لوجع الفم و الدم الذي يخرج من الأسنان و الضربان و الحمرة التي تقع في الفم: تأخذ حنظلة رطبة قد اصفرت فتجعل عليها قالباً من طين، ثم تثقب رأسها و تدخل سكيناً جوفها فتحك جوانبها برفق، ثم تصب عليها خلّ تمر حامضاً شديداً الحموضة، ثم تصعها على النار فتغليها غلياناً شديداً، ثم يأخذ صاحبه منه كلما احتمل ظفره فيدلك به فيه و يتمضض بخلّ. و إن أحب أن يحوّل ما في الحنظلة في زجاجة أو بستوقة فعل. و كلما فنى خله أعاد مكانه. و كلما عتق كان خيراً له إن شاء الله.»

از سهل فرزند زیاد از بكر فرزند صالح از سليمان فرزند جعفر جعفري گوید از امام هفتم شنیدم، می گفت: درمان درد دهان و خونی که از دندان (بافت های نرم پیرامون دندان) سرازیر می شود و درد ضربان دار و سوزه هایی که در دهانی رخ می دهد: شرنگ (حنظل) تازه زرد رنگی را برگیرید و پیرامون آن را گل اندود کنید، سپس سر آن را سوراخ نمایید و با چاقویی نرم جویانه گوشت درونش را بیرون آورید، آن گاه سرکه بسیار ترش خرما در آن بریزید، در پایان آن را بر روی آتش، بسیار بجوشانید، سپس بیمار به اندازه پشت ناخنش از آن بردارد و درون دهان را با آن دارو مالش دهد و با سرکه آن، دهان شویه نماید. چنانچه بخواهد هر آن چه (سرکه) درون شرنگ است را در شیشه یا کوزه ای نگاه دارد و چون سرکه آن خشک شود بر روی آن بیفزاید که به خواست خدا هر اندازه کهنه تر شود، برای او بهتر خواهد بود (بحار، ج ۶۲، ۱۶۳ - ۱۶۴، شماره ۹)

قال رسول الله (ص): « مازال جبرئيل يوصيني بالسواك حتى ظننت أنه سيجعله فريضة.».

پیامبر می فرماید: جبرئیل به اندازه ای مرا به مسواک زدن سفارش داد که گمان بردم، او می خواهد، آن را کاری واجب به

شمار آورد (امالی، شیخ صدوق، ۵۱۲، شماره ۷۰۷).

همچنین روایت‌های گوناگون درباره چگونگی خوشبو کردن دهان و گندردایی از آن و نام برخی از میوه یا چیزهای دیگر و چگونگی درمان کردن دردهای دهانی دیده می‌شود که باید آن‌ها در کتاب‌های دیگر حدیث و روایت اهل سنت و شیعه جستجو کرد.

همان گونه که گذشت، همه رهبران دینی به ویژه پیامبر اکرم سفارش‌های گوناگون درباره بهداشت دندان داده‌اند. ایشان مسواک‌زدن را با چوب درخت (*Salvadora persica tree*) سفارش دادند؛ زیرا چوب آن دارای ماده بی‌کربنات سدیم و اسید تانیک و دیگر مواد بند و هم‌آورنده لثه بود. اندازه شاخه چوبی که برای مسواک‌زدن به کار می‌رود، نیم اینچ؛ یا یک و یک‌دهم سانتی‌متر است.

همواره آن را ۲۴ ساعت در آب می‌گذارند تا تارهای آن از یکدیگر جدا شود، سپس به کار می‌برند. تارهای این چوب بسیار فشرده و درهم هستند و با کاربرد چند باره خورده می‌شوند و از میان می‌رود.

گفته می‌شود که پیامبر دلبستگی ویژه‌ای به مسواک داشت تا هنگام چشم از جهان فرو بستن آن را به همراه داشت؛ بنابراین، سنتی شد تا مسلمانان هنگام شستن و کفن کردن مردگان خود با پنبه‌ای دندان‌های ایشان را پاکیزه کرده است، سپس کفن می‌کردند. بسیاری از سفارش‌های اسلامی درباره بهداشتی دهان و دندان تا کنون به کار می‌رود^۱.

مسواک

سفارینی در کتاب *بغیة النساك في أحكام السواك* گوید:

روایتی از ابوهریره از پیامبر (ص) گوید: لولا أن أشق على أمتي لأمرتهم بالسواك مع كلِّ صلات / چنانچه بر امت من دشوار نبود، دستور کاربرد مسواک را با هر نماز می‌دادم^۲.

¹ Dentistry- P.71.

² بغیة النساك في أحكام السواك، محمد فرزند احمد سفارینی (۱۱۱۴ - ۱۱۸۸ ق)، به کوشش عبدالعزیز فرزند ابراهیم دجیل، دارالصمیعی، عربستان سعودی، چاپ یکم، ۱۴۲۰ ق/۱۹۹۹ م. نک: برگه ۵۴.

پیامبر (ص) می فرماید: فضل الصلوات بالسواک علی الصلوات بغير سواک سبعین ضعفاً / نماز با مسواک زده هفتاد بار از نماز بی زدن مسواک برتر خواهد بود^۱.

عبدالرحمان ابن ابی داود در تیسیر أدلة از داود ظاهری درباره واجب بودن مسواک از اسحاق فرزند راهویه چنین روایت می کند: إن ترکة عمداً بطلت صلاته / چنانچه آگاهانه مسواک زدن را کار گذارد، نمازش باطل خواهد شد^۲.

ابوداود در مراسیل شیوه درست گوید: إذا استکتتم فاستاکوا عرضاً و لأن الأستیاک طولاً قد یدمی اللثة، و یفسد الأسنان، و قد قیل إنه إستیاک الشیطان / مسواک باید از پهنای زده شود؛ زیرا از درازا انگیزه خونین شدن لثه ها خواهد شد و برخی گفته اند: شیوه مسواک زدن شیطان است.

در ادامه می گوید: کاربرد آن در بخش زبانی و حلق، باید از درازای آن باشد^۳.

شیوه به دست گرفتن چوب مسواک

انگشت کوچک در پایین و انگشت انگشتری و سبابه و میانی بر بالای آن و انگشت ابهام زیر سر مسواک گذاشته شود. ده جایگاه مسواک زدن، روایتی از ابوهریره: هنگام وضو؛ نماز؛ قرآن خواندن؛ پس از برخاستن از خواب چه روز باشد و یا شامگاه؛ پس از بدبویی دهان؛ برای رفتن به مسجد؛ هنگام رفتن به خانه؛ پس از یک سکوت طولانی؛ هنگام زرد شدن دندان ها؛ هنگام برخاستن برای نیایش؛ و افزون بر آن، پس از ته شدن شکمبه از خوراک^۴.

^۱ همان جا، برگه ۷۳ - ۷۴.

^۲ همان جا، برگه ۸۴.

^۳ همان جا، برگه ۸۵ - ۸۶.

^۴ همان جا، برگه ۸۸ - ۹۰.

گفتار آغازین پیش‌درآمدی بسیار کوتاه و گذرا بر تاریخ دندان‌پزشکی ایران و جهان اسلام از پیدایش آیین اسلام تا آغاز روزگار نوین دانش دندان‌پزشکی بود و از لابلای آن بخش‌هایی از متون دینی از زرتشتیان و یهودیان و برخی دیگر از سرزمین‌های تمدن ساز جهانی بازگو شد و اکنون ردیابی برخی از متن‌های جدانویسی شده در زمینه دانش دندان‌پزشکی از روزگار باستان تا دارالفنون و آغاز دوران نوین دندان‌پزشکی بدین ترتیب یادآوری می‌شود.

متون جدانویسی شده دندان پزشکی

شمار کتاب‌های ویژه دانش دندان‌پزشکی، از دوران باستان تا زمان دارالفنون به زبان عربی و پارسی که من توانستم آن‌ها ردیابی کنم در حدود هشت کتاب است، که برخی از آن‌ها در هیچ کتابخانه‌ای در سراسر جهان یافت نمی‌شوند. این کتاب‌ها به ترتیب تاریخ در زیر بازگو می‌شوند:

(۱) کتاب فی نبات الأسنان

کتاب یاد شده نوشته بقراط است. (*περὶ ὀδοντοφυΐης*، نک: لیتره، ۴۸/۸-۵۴۴؛ دیلس، ۳۲/۱؛ پوشمان / نویبورگر / پاگل، ۲۲۶/۱). درباره رویش دندان. ابن‌ابی‌اصیبعه (عیون، نزار رضا، ۵۵؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۱۳۰) آن‌را یاد می‌کند. هم‌چنین نک: ونریش، ۱۰۶. (تاریخ نگارش‌ها، ۸۱). گویا نسخه‌ای از ترجمه عربی آن به جا نمانده است، ولی نسخه‌ای به یونانی هست که شاید چکیده‌ای از نسخه‌ای گسترده‌تر آن باشد (← بقراط، ۱۹۵۹، ج ۲، مقدمه، برگه ۳۱۸).

(۲) کتاب إلی ... فیما یعرض للثة و الأسنان

یا مقالة فیما یعرض للثة و الأسنان کتاب یاد شده درباره دردهای دندان و لثه بوده که از یکی از نوشته‌های فیلاگریوس / فیلیگریوس، پزشک یونانی سده ۴م است (تاریخ نگارش‌ها، ۲۲۴ و ۲۲۵).

ابن‌ندیم گوید: ابوالحسن حرانی ثابت فرزند ابراهیم فرزند زهرون حرانی (۲۸۳ - ۳۶۵ ق / ۸۹۶ - ۹۷۶م) آن‌را به تازی برگرداند (الفهرست، ابن‌ندیم، فارسی، ۵۲۱، تاریخ نگارش‌ها، ۲۰۳).

رازی گزارش‌هایی از آن‌را در کتاب حاوی فی الطب آورده است (← ج ۱، جزو ۳، ص ۵۱۵، چاپ بیروت). مقالة فیما یعرض للثة و الأسنان (عیون، نزار رضا، ۱۵۰؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۲۸۲)

ردیابی متون دندان‌پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

(۳) سواک و السنونات

ابن ماسویه، ابوزکریا یحیا (۱۶۹-۲۴۳ ق / ۷۸۶-۸۵۸ م) کتابی به نام "کتاب فی سواک و السنونات" دارد که ابن ابی اصیبعه نیز آن را یاد کرده است (عیون، نزار رضا، ۲۵۵؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۵۴؛ الفهرست، ابن ندیم، عربی، برگه ۳۵۴، فارسی، ۵۲۶؛ تاریخ نگارش‌ها، ۳۱۰).

(۴) کتاب أسنان الجزور

نوشته‌ای از هشام کلبی (د: ۲۰۶ ق / ۸۲۳ م)، نام می‌برد که گویا درباره دندان جانوران بوده است. هیچ نسخه‌ای از این کتاب‌ها نیز در دسترس نیست (الفهرست، ابن ندیم، فارسی، ۱۶۲).

(۵) کتاب الأسنان

ابوعبیده عمر فرزند مثنای تیمی از ایل بزرگ قریش (ز: ۱۱۰ ق / ۷۲۸ م، د: میان ۲۱۳-۲۰۷ ق / ۸۲۷-۸۲۲ م، نک: ج ۸، ۳، فرهنگ‌نگاران عراق، الف. بصره)، یکی از بزرگ‌ترین لغویان عرب، تک‌نگاری‌های مختلفی درباره موضوعات لغوی - جانورشناسی نوشت. طبق روایتی وی باید ۵۰ دفتر درباره اسب نوشته باشد^۱.
قطعاتی از تک‌نگاری‌های او در آثار لغت‌نویسان، به خصوص در تهذیب اللغة ازهری به دست ما رسیده است. گویا این کتاب او درباره دندان جانوران است. (الفهرست، ابن ندیم، فارسی، ۹۳؛ تاریخ نگارش‌ها، ۵۰۸)

(۶) تدبیر الأسنة

یا کتاب التدبیر و یا کتاب فی تدبیر السننة، نوشته عیسی فرزند ماسه، ابن ماسه (د: ۸۸۸ م / ۲۷۵ ق) است. نه تنها این کتاب در دسترس نیست؛ بلکه ابن ابی اصیبعه نیز آن را در میان کتاب‌های ابن ماسه یاد نکرده است. رازی بخش‌هایی از آن را در

^۱ ابن خلکان (۳۶۲/۱). «ولی او نمی‌توانست هیچ قسمتی از اسب را وصف کند، زیرا می‌گفت من خود طبیب اسب نیستم، این‌ها را همه از عرب‌ها گرفته‌ام. اما اسمعی می‌توانست این خواست را به نحو احسن برآورده سازد و همه توضیح‌ها و تعریف‌ها را درباره اسب بیان کند. هم‌چنین، نک: پیوستی که ریش بر فیلسوف طبیعی عرب در قرن نهم (Ein arabischer Naturphilosoph im 9. Jahrhundert) اثر فان فلوتن نوشته است. این اثر توسط ریش به چاپ رسیده، اشتوتگارت، ۱۹۱۸ م، برگه ۲۳.

کتاب الحاوی فی الطب، ج ۳، ۱۵۰، چاپ دکن، ج ۱، جزو سوم، ۴۸۷، چاپ بیروت، برگردان ذاکر، ج ۶، ۱۷۷؛ الحاوی، ج ۶، ۸۷، دکن و ج ۲، جزو یکم، ۹۴۴، چاپ بیروت، برگردان ذاکر، ۱۵۴ (تاریخ نگارشها، ۳۴۷؛ عیون، نزار رضا، ۲۵۷؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۵۷)

(۷) القول في حفظ الأسنان وإستصلاحها

نام دیگر آن تدبیر الاسنان و اللثة نوشته حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ ق / ۸۱۰ - ۸۷۸ م) است. دست نوشته آن در کتابخانه ظاهریه ۴۵۱۶ دمشق (نک: مجله معهد المخطوطات العربية، ۲۹۴/۵؛ حلب، سباط (نک: سباط، فهرس، ۴۳/۱، شماره ۳۱۱).

ابن ندیم آن را کتاب الأسنان و اللثة یک مقالت یاد کرده است (الفهرست، ابن ندیم، فارسی، ۵۲۵).

رازی از این کتاب حنین در کتاب الحاوی فی الطب خود، جلد سوم بیماری های گوش و بینی و دندان، (عربی ۱۱۷ - ۱۰۷، ۱۳۸، ۱۵۰ - ۱۴۵؛ برگردان ذاکر، ۱۴۱ - ۱۴۹ و ۱۶۷ - ۱۶۸ و ۱۷۲ - ۱۷۷) و جلد ششم تهی سازی تن، (الحاوی، ج ۶، عربی، ۳۷ - ۳۶؛ برگردان ذاکر، ج ۶، ۹۵ - ۹۴). دست نویسی دیگر از آن در کتاب الفصول المهمة فی طب الأئمة ابن سرائیون، آکسفورد، بادلیان Marsh., Hunt. 461 (گ ۶۳ - ر ۵۲ پ)، نک: دگن، «دست نویسی دیگر از کتاب حنین بن اسحاق درباره دندان پزشکی»^۱، در: Annali (ناپل)، ۱۹۷۶/۳۶-۲۴۳-۲۳۶؛ نیز نک: سلانتانو، «رساله کوچک حنین فرزند اسحاق درباره پیش گیری از بیماری ها و درمان دندان»^۲، در: Arabica، ۱۹۷۴/۲۱-۲۵۱/۲۱ - ۲۴۵.

چاپ: به کوشش نجات (زکریاء یوسف و زکریاء یوسف، بغداد، ۱۹۷۳ م. (تاریخ نگارشها، ۳۳۷).

کهن ترین کتاب دندان پزشکی به جا مانده، "مقالة في حفظ الأسنان وإستصلاحها" از حنین فرزند اسحاق عبادی است در دو بخش پیشگیری و درمان دندان و بافت های نگاه دارنده آن است. شاید این همان کتابی باشد که ابن ندیم (الفهرست، برگه ۳۵۳، ۳۱۸) از آن با نام کتاب الأسنان و اللثة یاد کرده است. ابن ابی اصیبعه آن را کتاب في حفظ الأسنان و اللثة یاد می کند (عیون، نزار رضا، ۲۷۳؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۸۶).

¹ "Eine weitere Handschrift von Hunain ibn Ishaqs Scherift über die Zahnheilkunde".

² "Le petit traité de Hunayn ibn Ishaq sur la prophylaxie et la thérapie des dents".

۸) کتاب حفظ الأسنان

ابن ابی اصیبعه در عیون الأنباء کتابی دیگر به نام کتاب حفظ الأسنان / پاییدن دندان‌ها به حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ق) نسبت می‌دهد. (عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۸۸)

۹) رسالة في الضرس

نسخه‌ای هم از رسالة في الضرس اثر قسطا فرزند لوقا (سده ۳هـ / ۹م) در کتابخانه ایاصوفیای ترکیه نگهداری می‌شود. رساله في الضرس درباره‌ی کند شدن دندان است. نسخه آن در کتابخانه ایاصوفیه ۳۷۲۴ (گ ۱۲۳ ر - ۱۱۱ پ، ۷۲۱ق، که برای بطریق البطارقه تألیف شده، در ۲۰ فصل، نک: ریتز - والتسر، ۸۳۳)؛ حلب، حکیم ن. (نک: سباط، فهرس، ۶۰/۱، ش ۴۸۷). (تاریخ نگارش‌ها، ۳۶۷ - ۳۶۸)

۱۰) کتاب الحاوي في الطب في أمراض الأذن و الأنف و الأسنان

جلد سوم کتاب حاوی درباره‌ی بیماری‌های گوش و بینی و دندان نوشته ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م) است. رازی در این دانشنامه سترگ و بسیار گسترده نویسی شده، دانش پزشکی ایران، یونان، مصر و هند باستان را تا روزگار خودش گردآوری کرد.

اینجانب، محمد ابراهیم ذاکر، برگردان به پارسی همه مجله‌های بیست و پنج‌گانه کتاب حاوي في الطب رازی را در بیست و سه جلد به تاریخ اردیبهشت سال ۱۳۹۵ پس از گذر یازده سده از درگذشت نویسنده اش به زبان مادری او به انجام رسانیدم که با هم‌یاری دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی به چاپ رسید و در یادمانی به مناسبت سال رازی از سوی یونسکو در کتابخانه ملی ایران به تاریخ ۲۸ آذر ۱۳۹۵ در حضور پژوهشگران تاریخ علم و دانشجویان پزشکی کهن و سران قوم رونمایی شد.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

۳۲

(۱۱) رسالة في حكم السواك و أصله و كيفية استعماله و فوائده¹

این کتاب نوشته نجیب الدین ابوحامد محمد فرزند علی فرزند عمر سمرقندی (ک: ۶۱۹ ق / ۱۲۲۲ م) و شامل پنج فصل است و درباره ویژگی های مسواک و چگونگی کاربرد آن و سودمندی های بهداشتی، فرهنگی، اجتماعی و دینی آن گفتگو می کند.

(۱۲) کتاب السواك و ما أشبه ذلك

این کتاب درباره مسواک زدن و مسائل بهداشتی دیگری است. کتاب یکی از نوشته های شیخ شهاب الدین ابوالقاسم عبدالرحمان فرزند اسماعیل ابوشامه (۵۹۹ - ۶۶۵ ق / ۱۲۰۲ - ۱۲۶۷ م) است. نزدیک به بیست حدیث از پیامبر (ص) در سودمندی مسواک زدن گرد آورده است. اصل نسخه در کتابخانه چستربیتی به شماره ۳۳۰۷، به خط نسخ، رونویس کننده علی فرزند ایوب مقدسی، تاریخ ندارد. این نسخه را علی فرزند ایوب مقدسی در دمشق به تاریخ ۷۰۹ ق از روی نسخه ای که بر نگارنده خوانده شده، رونویسی کرده است. چهل و هشت برگه (۲۴۱ - ۲۸۹)، هر برگه هزده سطر دارد. نسخه عکسی آن به شماره ۱۱۲۱/۶ در کتابخانه مرعشی در قم نگاه داری می شود (فهرست عکسی مرعشی، ج ۳، ۲۵۴؛ فهرستگان نسخه های خطی ایران، فنخا، ج ۱۸، ۴۳۰).

(۱۳) رسالة مسواکيه

این کتاب شامل احادیث و روایات درباره مسواک زدن است که به فارسی نگاشته شده است. نسخه آن در کتابخانه آستان قدس رضوی، به شماره ۱۸۶۰۸ نگاه داری می شود. خامه آن نستعلیق است، رونویس کننده ندارد، ولی به تاریخ ۹۴۵ ق رونویسی شده است؛ ضمیمه نسخه شماره ۱۵۹۶ در یک مجموعه قرار دارد. جلد مقوا با قطع رقعی است (فهرستگان نسخه های خطی ایران، فنخا، ج ۲۹، ۴۸۰).

¹ 1977 YAM-1, LOV-ECNEICS CIBARA FO YROTSIH EHT ROF LANRUOJ-.C .D, NOTGNIHSAW-ENICIDEM FO YRARABIL LANOITAN EHT FO STPIRCUNAM CIBARA -K .IMAS, RENRAMAH.

دکتر محمد ابراهیم

۹- تنویر العیون باستعمال السواک المسنون،^۱

این کتاب نوشتهٔ رمضان فرزند موسا عطیفی (د: ۱۰۹۵ ق / ۱۶۴۸ خ) کتاب دربارهٔ کاربرد مسواک، دهان شویه‌ها و دندان شویه‌ها است.

نویسنده گوید: گرنامه‌ای از من خواست تا برایش گزیده‌ای از دستورها و قوانین مسواک و سودمندی‌ها و نکات نغزگونهٔ بهداشتی را در یک جا گرد آورم (فهرست فسخا)

سیری در سه قرن دندان پزشکی ایران

افزون بر کتاب‌های جدانویسی شده در دندان پزشکی، بسیاری از کتاب‌های پزشکی دارای گفتارهایی پراکنده و گاه بسیار ارزشمند و کلاسه شده در گفتاری ویژه دربارهٔ کالبدشکافی در راستای شناسایی استخوان‌ها و ماهیچه‌ها و سیاه‌رگ‌ها و سرخ‌رگ‌ها و پی‌های ناحیهٔ سر و گردن و پس از آن به بررسی بیماری‌های بافت‌های نرم و سخت دهان و دندان و شناساندن داروهای تکی و ترکیبی، مانند: سرشته‌ها، گردها [سفوف]، دهانشویه‌ها و کمپرس [کمداد] داروهای گذاشتنی‌ها [ضماد] و مرهم‌ها و نیز ابزار پاییدن آن‌ها مانند مسواک و خلال دندان از گیاهان گوناگون و برخی ابزار درمانی آن‌ها می‌پردازد. کتاب پنجم من کتابی بود که به سیر تاریخ دانش دندان پزشکی در سه سده می‌پرداخت. کتاب دربرگیرندهٔ متون دانش دندان پزشکی کهن ایران از سال ۲۳۶ تا ۵۳۱ ق است. این کتاب دربرگیرندهٔ نویسنده، اندیشمند و پزشک ایرانی و سیزده کتاب بود و از چند بخش ترجمه، تصحیح متن، پارسی‌نویسی روز و معادل‌یابی تشکیل می‌شد:

الف) ترجمهٔ متون پزشکی دندان پزشکی

بخشی ترجمهٔ متون پزشکی دندان پزشکی چاپ شده بود که افزون بر آن معادل‌یابی اصلاحات داروسازی و پزشکی را نیز داشت، مانند:

(۱) فردوس الحکمة علی فرزند سهل ربن طبری که آن را در سال ۲۳۶ ق پیشکش متوکل عباسی کرد؛

(۲) و مقالة في حفظ الأسنان و إستصلاحها ابوزید حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ ق)؛

^۱ سامی حمارنه، فهرس مخطوطات دارالکتب الظاهرية، ۴۰۷.

۳) و جلد سوم، بیستم و بیست و یکم الحاوی فی الطب ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱)؛

۴) و احسن التقاسیم؛ یا التقسیم و التشجیر ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱)؛

۵) و المنصوری فی الطب ابوبکر محمد فرزند زکریا رازی (۲۵۱)؛

۶) مفتاح الطب و منهج الطلاب، ابن هندو علی فرزند حسین فرزند هندو (د: ۴۲۰ ق)؛

۷) قانون فی الطب ابن سینا، توسط شادروان شرف‌کندی [هه‌ژار] پیش از این‌ها به پارسی برگردانده شده بودند که متن ایشان را پایه کار گذاشتم و بخش‌هایی مورد نظر و برداشت کرده خود را با متن اصلی برابر خوانی کردم، به تقریب ترجمه آزاد و نوین از قانون شد؛

ب) تصحیح متن و پارسی‌نگاری روز

۸) ذخیره خوارزمشاهی، زین‌الدین ابوالفضائل سید اسماعیل فرزند حسین جرجانی (۴۳۴ - ۵۳۵ ق / ۱۰۴۲ - ۱۱۴۰ م)، بخش‌هایی [کتاب ششم تا دهم] از دست‌نوشته‌های ذخیره خوارزمشاهی را که شادروانان استاد ایرج افشار و استاد دانش‌پژوه به صورت چاپ فکسیمیل در آورده بودند، از پارسی سده ششم به پارسی روز درآوردم و نیز پنج کتاب نخست آن [یکم تا پنجم] را که فرهنگستان علوم پزشکی در سال ۱۳۸۰ چاپ کرد، رونویسی کرده و به پارسی امروزین درآورده شد.

۹) المعالجات البقراتیة نوشته ابوالحسن احمد فرزند محمد تبری را از روی نسخه خطی و دست‌نویس تصحیح و ترجمه کردم.

۱۰) کامل الصناعة الطیبة نوشته علی فرزند فرزند عباس اهوازی زرتشتی چاپ سنگی بود که بخش‌هایی از آن تصحیح و به به پارسی برگرداندم؛

ج) پارسی‌نگاری روز

۱۱) کتاب هدایة المتعلمین ابوبکر ربیع اخوینی بخارایی (سده ۴ه)؛

۱۲) یادگار، زین‌الدین ابوالفضائل سید اسماعیل فرزند حسین جرجانی (۴۳۴ - ۵۳۵ ق / ۱۰۴۲ - ۱۱۴۰ م)؛

۱۳) اغراض الطیبة مباحث العلائیة، زین‌الدین ابوالفضائل سید اسماعیل فرزند حسین جرجانی (۴۳۴ - ۵۳۵ ق / ۱۰۴۲ - ۱۱۴۰ م).

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

سیری در سده دانش دندان پزشکی دربرگیرنده سیزده جلد کتاب از نه نویسنده ایرانی، از روزگار علی طبری فرزند سهل ربن (ز: ۲۳۶ق) تا سید اسماعیل جرجانی (د: ۵۳۱) است، همه کتاب‌ها گسترده‌نویسی شده و گناش گونه‌اند، که شامل پزشکی دندان پزشکی‌اند، به جز یک کتاب مستقل دندان پزشکی به نام مقالة في حفظ الانسان و إستصلاحها بود که نوشته حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ق) بود. دهخدا، او را نیشابوری تبار به شمار آورده است که در حیره بیست کیلومتری شهر نجف به سال ۱۹۴ به دنیا آمده بود.

گویند: او در گندی‌شاپور درس خوانده؛ یا دستکم استادانی و آموزگارانی از گندی‌شاپور مانند ماسویه و فرزندش ابن ماسویه داشته است.

هم‌چنین جلد سوم حاوی فی الطب درباره بیماری‌های گوش و بینی و دندان می‌بود که نزدیک به دو سوم کتاب سیصد و اندی برگه‌ای چاپ دکن - حیدرآباد درباره بیماری‌های بافت‌های سخن و نرم دهان و به ویژه دندان بود که من عنوان آن را بیماری‌های گوش و حلق و بینی و دهان گذاشتم. این کتاب بعدها به طور مستقل چاپ شد. این کتاب با همیاری انجمن دندان پزشکی ایران و مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی و دانشگاه شهید بهشتی به مناسبت پنجاهمین کنگره بین‌المللی انجمن در اردیبهشت سال ۱۳۸۹ پخش شد.

سده‌های چهارم تا ششم هجرت اوج شکوفایی و دوران زرین دانش پزشکی و دندان پزشکی در سرزمین‌های اسلامی بود، ولی در سده‌های پسین با وجود پزشکان بزرگ پیشرفت چشمگیر و نوآوری نمایان دیده نمی‌شود. بیشتر نوآوری‌ها در یافتن داروهای ترکیبی تازه و یا افزودن و دگرگون کردن داروهای ترکیبی پیشین بوده است. از آغاز سده هفتم تا آغاز سده دهم، نخست یورش مغولان، که نابودی مراکز علمی و ایستایی در پیشرفت دانش و دانش پژوهی را در پی داشت، و پس از آن یورش تیموریان در سده نهم هجرت و ویرانی‌های آن سبب شدند تا پیشرفت چندان در دانش پزشکی و دندان پزشکی نمایان نشود. شرح کلیات قانون ابن سینا أَفْضَلُ الدِّينِ خَوْجِي، ابو عبدالله محمد فرزند نام‌آور فرزند عبدالملک (۵۹۰ - ۶۴۶ / ۱۱۹۴ - ۱۲۴۸)، و تحفة السعدية قطب‌الدین محمود شیرازی (۶۲۴ - ۷۱۰ق) و شرح تشریح قانون ابن نفیس علاء‌الدین ابوالعلاء علی فرزند ابوالحزم قرشی (۶۰۶ - ۶۸۷ق) کتاب قانون ابن سینا را گزاره کردند و به چکیده نویسی؛ یا گسترده نویسی آن پرداختند. کتاب‌های درسی این دوران نیز تکرار نوشته‌های رازی و ابن سینا و جز آن هستند و افزودنی‌ها بر آن بسیار اندک است و به جای

آن فراگیر شدن خرافه پرستی و باور به جادو و طلسم و ورد نویسی پیش می‌آید که پیامد آن، آمیخته شدن دوباره این دانش با جادو و خرافات است. وضعیت برای خاور زمین بدین گونه بود تا آن که دوران رنسانس و به دنبال آن پیدایش زمینه‌های انقلاب صنعتی در باختر روی داد، ولی این دگرگونی‌ها بسیار دیر به کشورهای اسلامی راه یافتند.

دندان پزشکی امروزی در ایران آغاز دارالفنون

دارالفنون مدرسه‌ای بود که نوآوری‌های مورد نیاز جامعه آن روز ایران با فرمان امیرکبیر میرزا محمدتقی خان فراهانی (۱۲۲۲ - ۱۲۶۸ ق / ۱۸۰۷ - ۱۸۵۲ م)، پایه‌گذاری شد. نظر امیرکبیر در ایجاد دارالفنون در درجه اول به دانش و فن جدید معطوف بود و بعد به علوم نظامی توجه داشت. دارالفنون روز دوشنبه پنجم ربیع یکم ۱۲۶۸ / هشتم دی‌ماه ۱۲۳۰ / ۲۹ دسامبر ۱۸۵۱) سیزده روز پیش از کشته‌شدن بانی آن گشایش یافت و شاه در این روز پیش از شکار به مدرسه آمد. اصول مشق پیاده نظام، نخستین درس در همین روز بود. کارخانه شمع و کافور، آزمایشگاه فیزیک و شیمی و دواسازی نیز در بخش پشتی دارالفنون برپا شد و چاپخانه‌ای هم بدان افزوده شد.

آموزش پیاده نظام، توپخانه، سواره نظام، هندسه، معدن‌شناسی، پزشکی و جراحی، فیزیک و داروسازی، تاریخ، جغرافی، فارسی و عربی نیز بود. زبان‌های اروپایی فرانسه و آلمانی نیز در برنامه‌های آموزشی جای مهمی داشت^۱؛ بنابراین در مراجعه به برنامه درسی دارالفنون متوجه می‌شویم که رشته‌ای جداگانه با عنوان «دندان‌سازی» در نظر گرفته نشده بود. اعلانی مربوط به سال ۱۲۸۶ «موسیو پلوکه» فرانسوی را معرفی کرده که چند ماه پیش‌تر به ایران آمده بود و در درمان بیماری‌های دندان و ساختن دندان مصنوعی مهارت داشته است.^۲

^۱ امیرکبیر و ایران، فریدون آدمیت، برگه ۳۶۲؛ مرآت البلدان، محمدحسن اعتمادالسلطنه، ج ۲، ۷۲؛ مدرسه دارالفنون، اقبال یغمایی، برگه ۵۷؛ ناسخ التواریخ، لسان‌الملک سپهر، ج ۳، ۱۱۷۰.
^۲ روزنامه دولت علیه ایران، نمره ۶۳۶، برگه ۷.

در پی سفر دوم ناصرالدین شاه به فرنگ (۱۲۹۵ ق) دندان سازی فرنگی همراه او به ایران آمد. گویا او و جانشینش هینت / هینت^۱ هم پروتر دندانی می ساختند، ولی با استقبال مردم مواجه نشده اند، و نه دولتمندان و نه مردم ساده به آن ها مراجعه نمی کردند و هم چنان سلمانی ها و دلاک ها به کشیدن دندان با کلبتین اصفهانی ادامه می دادند که برخی از آن ها در کار خود بسیار هم ماهر بودند^۲.

در دهه های واپسین حکومت قاجار و اوایل سده ۱۳، دندان سازان سنتی هم چنان پوسیدگی دندان را ناشی از وجود کرم می دانستند و به شیوه سنتی خود کار درمان آن را پیگیری می کردند^۳. در این دوره، به جز دلاکان و سلمانی های سنتی کسان دیگری نیز کارآموزی دانش نوین دندان سازی و دندان پزشکی را نزد دندان سازان و دندان پزشکی چون دکتر استپانیان و ملچارسکی پرداختند که برخی از آن ها دکتری دندان پزشکی به دست آوردند^۴.

نخستین نشانه سامان مند شدن دندان سازی در ایران، قانون طبابت مصوب ۱۲۹۰ خ است که کارکردن در رشته دندان سازی را نیازمند آموزش و دریافت اجازه نامه رسمی از وزارت معارف نمود. این قانون به دندان سازان یک سال مهلت داد تا به وزارت معارف مراجعه کنند^۵.

¹Hybennt

^۲ طهران قدیم جعفر شهری، انتشارات معین، چاپ نخست، ۱۳۷۱ خ؛ چاپ دوم، تهران ۱۳۷۶ خ، پنج جلد. (نک: ← شهری، ج ۲، ۱۰۹ - ۱۱۹)؛ شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، عبدالله مستوفی (۱۲۵۵ - ۱۳۲۹ خ)، انتشارات زوار، تهران ۱۳۶۰ خ، سه جلد. (نک: ← مستوفی، ج ۱، ۵۲۹)؛ تحولات فرهنگی ایران در دوره قاجاریه و مدرسه دارالفنون، احمد (ایرج) هاشمیان و، موسسه جغرافیایی سحاب، تهران، تهران، ۱۳۷۹ خ؛ دیگر: ۱۳۸۰ خ. (نک: ← هاشمیان، برگه ۲۹۲ - ۲۹۶). نک: ← اعتمادالسلطنه، برگه ۸۸۱؛

^۳ نک: ← شلیمر، برگه ۱۸۵ (یوهان لوئیس شلیمر Johan Louis Schlimmer ۱۸۱۹ - ۱۸۸۱ م)

Terminologie Medico-Pharmaceutique et Anthropologique Française-Persane, Tehran, Lithographie d Ali Gouli Khan 1874

^۴ تاریخ دندان پزشکی ایران ۱۳۱۳ تا ۱۳۸۳ خ، محمدعلی افتخاری، موسسه فرهنگی انتشاراتی تیمورزاده، تهران، ۱۳۸۵ خ. نک: ← افتخاری، برگه ۳۶، ۴۱؛ سفرنامه پولاک، یاکوب ادوارد پولاک، ترجمه جهانداری، برگه ۳۰۳.

^۵ تاریخ طب و طبابت در ایران (از عهد قاجار تا پایان عصر رضاشاه)، محسن روستایی، انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، چاپ نخست، ۱۳۸۲ خ، دو جلد. (نک: ← روستایی، ج ۱، برگه یکصد و نود و هفت، ۱۷، ۱۹)

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

بر اساس اسناد، اجرای این قانون پیگیری، و با متخلفان برخورد می شد.^۱
 در ۱۳۰۱ خ نظام نامه شورای مدرسه طب و دواسازی و دندان سازی تهیه شد.^۲
 دومین گام، اندیشه بنیاد مدرسه دندان سازی در ۱۳۰۵ خ بود.^۳
 دکتر محسن سیاح، نخستین دندان پزشک ایرانی آموزش دیده خارج از کشور، در ۱۳۰۶ خ به ایران بازگشت و در سال ۱۳۰۷ خ، به آموزش بیماری های دهان و دندان در مدرسه طب پرداخت.^۴
 در همان سال سه نفر برای فراگیری دندان پزشکی به فرانسه فرستاده شدند.^۵
 اساس نامه بنیاد مدرسه دندان سازی در ۱۳۰۹ خ، تصویب شد، و در ۱۳۱۰ خ جزو مدرسه عالی طب شد.^۶
 در همین سال مقرر شد دندان سازانی که پنج سال سابقه کار داشتند، آزمون دندان سازی بدهند.^۷
 گویا نخستین مدیر مدرسه دندان سازی دکتر فالك گوش ملچارسکی شهروند لهستانی بوده که از تاریخ و نحوه آمدن او به ایران آگاهی درستی در دست نیست. او تا ۱۳۱۳ خ ریاست این مدرسه را بر دوش داشت.^۸
 دانشکده دندان پزشکی با تشکیل دانشگاه تهران در ۱۳۱۳ خ، به عنوان جزوی از دانشکده طب برنامه آموزشی خود را دنبال کرد. بر پایه مقررات وضع شده در ۱۳۱۶ خ ورود زنان به رشته دندان پزشکی و داروسازی مورد تایید قرار گرفت.^۹

^۱ همان جا، برگه ۱۱۴-۱۱۵، ۱۴۱-۱۴۲.

^۲ همان جا، برگه ۲۸۴-۲۸۵.

^۳ همان جا، برگه ۲۴۶-۲۴۷.

^۴ افتخاری، برگه ۳۷.

^۵ همان، برگه ۲۸-۲۹.

^۶ روستایی، برگه یکصد و نود و هفت؛ افتخاری، برگه ۴۱-۴۳.

^۷ افتخاری، برگه ۴۵-۴۷.

^۸ نک: روستایی، ج ۱، یکصد و نود و هفت؛ ۲۷۹-۲۸۰؛ افتخاری، برگه ۳۶.

^۹ نک: افتخاری، برگه ۴۳.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

۳۹

دکتر محمد ابراهیم
ذکر

تاریخچه دندان پزشکی

دندان پزشکی امروزی در ایران

پروفسور ابرلنگ (اُبرلین^۱) فرانسوی در ۱۳۱۸ خ، برای ریاست و استادی دانشکده پزشکی و داروسازی و دندان سازی تهران استخدام شد و تا ۱۳۲۶ خ دو دوره در این سمت بود. دانشکده دندان پزشکی از ۱۳۳۵ خ مستقل شد. اینک نزدیک به ۲۵ دانشکده پزشکی در ایران فعالیت دارند^۲.

^۱ Oberling

^۲ نک: روستایی، ج ۱، ۷۴ - ۷۵؛ افتخاری، ۶۵ - ۶۳. www.irdden.com

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

۴۰

کتابنامه

نمایه کتاب و مقاله

Albucasis, On surgery and instruments, a Definitive Edition of The Arabic Text With English Translation and Commentary by. M.S.Spink & G.L.Lewis, London. *The Welcome of The History of Medicine* 1973.

Albucasis, On surgery and instruments, A Definitive Edition of The Arabic Text With English Translation And Commentary By. M.S.Spink & G.L.Lewis, London 1973.

Aristotle, The complete works of Aristotle, The revised Oxford translation, ed. Jonathen Barnes, U.S.A. 1995;

Carl H. von Klein, The Medical Features of the Papyrus Ebers, Chicago 1905.

Daniel. M. Laskin, Oral and Maxillfacial surgery, vol.2, Toronto 1985;

Dentistry, An illustrated history, Malvin E. Ring, D. D. S., M. L. S., F. A. C. D., Mosby - year book, INC, ST. Louis Baltimore Boston, Chicago, London, Philadelphia, Sydney, Toronti, January 1985.

Dentistry, An illustrated history, Malvin E. Ring, D. D. S., M. L. S., F. A. C. D., Mosby - year book, INC, ST. Louis Baltimore Boston, Chicago, London, Philadelphia, Sydney, Toronti, January 1985.

Eine weitere Handschrift von Hunain ibn Ishaqs Scherift ü ber die Zahnheilkunde .

Fuat Sezgin, Geschichte des Arabishen Schrifttums, band III, Leiden 1970.

G.M.Longfield- Jones," A set of silver dental instruments from the new Milton collection" , Medical History, vol.28, no.1, London 1984;

Gerrir Bos," The miswak, an aspect of dental care in Islam" , Medical History, 1993,vol.37;

Gustavo Kruger, Oral and Maxillfacial surgery, Toronto 1984;

Hebrew - English edition of the Babylonian Talmud (Berakoth), vol.1| 1, tr. Maurice Simon, ed. I.Epstein, London 1990.

Herodotus, The History of Herodotus, tr. George Rawlinson, New York 1952;

Hippocrates, Traités d'Hippocrate: Du serment, de la loi de médecine, des maladies, des affections, vol.2, Paris 1823;

idem, Dentition, tr. W.H.S.Jones, London MCMLIX (1959);

- idem, Hippocratic writings, tr. J. Chadwick & W. N. Mann London 1950, reprt. 1983.*
- Idem, (Shabbath), vol. 2 | 1, tr. H. Freeman, ed. I. Epstein, London.*
- Idem, (Yoma), vol. 2 | 5, tr. Leo Jung, ed. I. Epstein, London 1989.*
- J. L. Schlimmer, Terminologie medico-pharmaceutique et anthropologique francaise-persane..., litho. ed. Tehran 1874, reprt. Tehran 1951:*
- John F. Nunn, Ancient Egyptian Medicine, London 1996, reprt. 2006;*
- Le petit traité de Hunayn ibn Ishaq sur la prophylaxie et la thérapeutique des dents .*
- Malvin E. Ring, Dentistry: an illustrated history, New York 1992;*
- Oral and Maxillofacial Surgery, Gustavo Kruger, Toronto. Mosby, 1984.*
- Oral and Maxillofacial Surgery, Vol, 2, Daniel. M. Laskin, Toronto. Mosby, 1985.*
- P. Ghalioungui, "Did a dental profession exist in ancient Egypt?", Medical History, vol. xv. no. 1, London 1971:*
- Terminologie Medico-Pharmaceutique et Anthropologique Française-Persane, Tehran, Lithographie d Ali Gouli Khan 1874.*
- The Babylonian Laws, ed. & tr. by: G. R. Driver & C. Miles, London 1955, reprt. 1968;*
- The Zend- Avesta', Part I, in: The Sacred Books of the East, vol. IV, tr. by James Darmesteter, London 1895;*
- The Zend- Avesta', Part II, in: The Sacred Books of the East, vol. XXIII, tr. James Darmesteter, London 1883;*
- Vincenzo Guerini, A history of dentistry from the most ancient times until the end of the eighteenth century, U.S.A. 1909;*
- www.irden.com.*

اپیتون Epitome, پل آگینا Poul Aegina (۶۴۵ - ۶۹۰ م)، هفت جلد.

- الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، شیخ الطائفة، ابو جعفر محمد فرزند حسن طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ ق / ۹۹۶ - ۱۰۶۸ م)، تحقیق و تصحیح حسن موسوی خراسان، دار الکتب الاسلامیه، تهران، چاپ اول، ۱۳۹۰ ق.
- أغراض الطبیة و المباحث العالییة، زین الدین ابوالفضائل سید اسماعیل فرزند حسین جرجانی (۴۳۴ - ۵۳۵ ق / ۱۰۴۲ - ۱۱۴۰ م)، پژوهش حسن تاجبخش، دانشگاه تهران، ۱۳۸۴ خ، دو جلد.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

- الأمالی للشیخ الصدوق، شیخ صدوق (پیرامون ۳۰۵ - ۳۸۱ق) ابوجعفر محمد فرزند علی فرزند حسین فرزند موسی فرزند بابویه قمی، چاپ سنگی، تهران، ۱۳۰۰ق؛ دیگر: ترجمه محمدباقر خمینی کمره‌ای (۱۲۸۴ - ۱۳۷۴خ)، چاپ انتشارات کتابچی، تهران، ششم ۱۳۷۶خ.
- امیرکبیر و ایران، فریدون آدمیت، انتشارات خوارزمی، تهران، چاپ هفتم، ۱۳۶۲خ، ۷۹۶ برگه.
- اوستا، زرتشت (۵۸۳پ.م)، دوست‌خواه، انتشارات مروارید، تهران، چاپ هشتم، جلد دوم، ۱۳۸۱خ.
- آناتومی سر و گردن، رضا حجازی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۶خ.
- بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ملا محمدباقر مجلسی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۱ق / ۱۶۲۸ - ۱۷۰۰م) فرزند ملا محمدتقی، تصحیح محمدباقر بهبودی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۶ق.
- بحار الأنوار، کتاب ۶۲، ملا محمدباقر مجلسی، به کوشش جواد علوی و محمد آخوندی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۸۹ق.
- بحار الأنوار، کتاب ۶۶، ملا محمدباقر مجلسی، به کوشش جواد علوی و محمد آخوندی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ دوم، ۱۳۶۵خ.
- بغية النساك في أحكام السواك، محمد فرزند احمد سفارینی (۱۱۱۴ - ۱۱۸۸ق)، به کوشش عبدالعزیز فرزند ابراهیم دجیل، دارالصمیعی، عربستان سعودی، چاپ یکم، ۱۴۲۰ق/۱۹۹۹م.
- بهداشت دهان و دندان، محمد ابراهیم رحمانی، آستان قدس، ۱۳۷۳خ.
- بیان الطب، ابوالفضل حبیبش تفلیسی، پژوهش حسین برقی، تهران، نشر نی، ۱۳۹۰خ.
- پریودنتولوژی، کارنزا، برگردان حسین کجیدی، جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۴خ؛
- پریودنتولوژی، کارنزا، برگردان شایان نمودار، ۱۳۷۸خ؛
- پزشکی در ایران باستان، موبد سهراب خدابخشی، دیباچه عباس نفیسی، مؤسسه انتشاراتی فرهنگی فروهر، تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۶خ، ۱۰۴ برگه.

- تاریخ دندان‌پزشکی ایران ۱۳۱۳ تا ۱۳۸۳ خ، محمدعلی افتخاری، موسسه فرهنگی انتشاراتی تیمورزاده، تهران، ۱۳۸۵ خ.
- تاریخ طب و طبابت در ایران (از عهد قاجار تا پایان عصر رضاشاه) جلد یکم، محسن روستایی، انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، چاپ نخست، ۱۳۸۲ خ.
- تاریخ طب و طبابت در ایران (از عهد قاجار تا پایان عصر رضاشاه)، محسن روستایی، انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، چاپ نخست، ۱۳۸۲ خ، دو جلد.
- تاریخ مصور پزشکی جهان، ولی‌الله محرابی، انتشارات دایره المعارف تاریخ پزشکی، چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۴ خ.
- تاریخ نگارش‌های عربی، فواد سرگین، ج ۳، برگردان خانه کتاب چ تهران، ۱۳۸۰ خ.
- تحفة السعدیة، قطب‌الدین محمود شیرازی (۶۲۴ - ۷۱۰ ق)
- تحولات فرهنگی ایران در دوره قاجاریه و مدرسه دارالفنون، احمد (ایرج) هاشمیان و ، موسسه جغرافیایی سحاب، تهران، تهران، ۱۳۷۹ خ؛ دیگر: ۱۳۸۰ خ.
- تحولات فرهنگی ایران در دوره قاجاریه و مدرسه دارالفنون، احمد (ایرج) هاشمیان و ، موسسه جغرافیایی سحاب، تهران، تهران، ۱۳۷۹ خ؛ دیگر: ۱۳۸۰ خ.
- تدبیر الأسنة؛ یا کتاب التدبیر و یا کتاب فی تدبیر السنة، نوشته عیسی فرزند ماسه، ابن‌ماسه (د: ۸۸۸ م / ۲۷۵ ق) (تاریخ نگارش‌ها، ۳۴۷؛ عیون، نزار رضا، ۲۵۷؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۵۷)
- تشخیص و درمان بیماری‌های پریدنتال، محمدباقر موزه و حمید مقدس، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۸ خ.
- ۴۴ التصریف لمن عجز عن التألیف، ابوالقاسم خلف فرزند عباس زهراوی قرطبی (۳۲۵ - ۴۰۴ ق / ۹۳۶ - ۱۰۱۳ م)، انجمن دست‌نوشته‌های عربی، معهد المخطوطات العربیة و الاسلامیة، فرانکفورت، آلمان، ۱۴۰۶ ق / ۱۹۸۶ م؛ پژوهش و برگردان احمد آرام و مهدی محقق، دانشگاه تهران، ۱۳۷۴ خ / ۱۴۱۶ ق.
- تقاسیم العلل، التقسیم و التشجیر، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)، پژوهش دکتر صبحی محمود حمامی، معهد التراث العلمی العربی، حلب، سوریه، ۱۴۱۲ ق / ۱۹۹۲ م؛ گروه‌بندی و تشخیص افتراقی بیماری‌ها

(نقاسیم العلل، التقسیم و التشجیر)، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، زیر نظر حسن اتوکش، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی ایران، ۱۴۰۰ خ.
 تهذیب اللغة، ابومنصور محمد فرزند احمد فرزند طلحه فرزند نوح فرزند ازهر ازهری هروی (۲۸۲ - ۳۷۰ ق)، تعلیق عمر سلامی، عبدالکریم حامد، دار إحياء التراث العربي، بیروت، الطبعة الأولى، ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۱ م، ۱۶ جلد.
 تهذیب طوسی، تَهذیبُ الْأَحْکَام، شیخ الطائفه، ابوجعفر محمد فرزند حسن طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰ ق / ۹۹۶ - ۱۰۶۸ م)، تصحیح احمد شیرازی و باقر قوچانی، تهران، ۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ خ؛ تصحیح حسن موسوی خراسان، نجف، ۱۳۷۸ - ۱۳۸۲ ق؛ تصحیح محمدجعفر شمس‌الدین، بیروت؛ تصحیح علی‌اکبر غفاری، اسلامیه، تهران.
 جامع الأحادیث ابن‌رازی قمی جعفر فرزند علی فرزند احمد (سده ۴هـ / ۱۰م)، تحقیق علامه شعرانی، چاپ سنگی، تهران، ۱۳۶۹ ق؛ دیگر: تحقیق محمد حسینی نیشابوری، ۱۳۷۱ خ.

جراحی دهان و فک و صورت، حسین کجیدی، دانشگاه تهران، چاپ یکم، ۱۳۷۲ خ.
 الحاوی فی الطب جزء الثالث فی أمراض الأذن و الأنف و الأسنان، بیماری‌های گوش، بینی و دندان، پژوهش از روی دست‌نوشته‌های کهن کتابخانه پهلوانی و اسکوریال، وزارت فرهنگ هندوستان، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۵ م؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۹۱ خ.

الحاوی ج ۲ و ج ۶

الحاوی، ج ۶، عربی، ۳۷ - ۳۶؛ برگردان ذاکر، ج ۶، ۹۵ - ۹۴). دست‌نویسی دیگر از آن در کتاب

دانشگاه گندی‌شاپور در گهواره تاریخ، مهربان شهروینی، تهران‌پورشاد، تهران، ۱۳۸۱ خ. نک: ← شهروینی، ۳۵ و ۷۰.
 ذخیره خوارزمشاهی، زین‌الدین ابوالفضائل سید اسماعیل فرزند حسین جرجانی (۴۳۴ - ۵۳۵ ق / ۱۰۴۲ - ۱۱۴۰ م)، فکسیمیله، به کوشش علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، تهران ۱۳۵۵ خ؛ دیگر: فکسیمیله به کوشش دانش‌پژوه، افشار، چ. تهران، ۱۳۴۴ خ. ← (ذخیره‌ف)؛ دیگر: چاپ پنج کتاب به کوشش دکتر محمد رضا محرری فرهنگستان علوم پزشکی ۱۳۸۰ خ. ← (ذخیره).

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
 سده هفتم هجرت

- رسالة في الضرس، قسطا فرزند لوقا (سده ۳ هـ / ۹ م)، نسخه‌ایدر کتابخانه ایاصوفیای ترکیه شماره ۳۷۲۴ (گ ۱۲۳ ر - ۱۱ پ، ۷۲۱ ق، برای بطریق البطارقه تألیف شده، ۲۰ فصل. (تاریخ نگارش‌ها، ۳۶۷ - ۳۶۸) روزنامه خاطرات، اعتمادالسلطنه، به کوشش ایرج افشار، تهران ۱۳۵۰ خ.
- روزنامه دولت علیه ایران، تجدید چاپ تهران ۱۳۷۲ خ.
- سفرنامه پولاک، یا کوب ادوارد پولاک، ترجمه جهاننداری، برگه ۳۰۳.
- سنن ابن ماجه، حافظ ابو عبدالله محمد فرزند یزید ربّعی قزوینی، ابن ماجه (۲۰۹ - ۲۷۳ ق / ۸۲۴ - ۸۸۷ م)، چ. سنگی، دهلی، ۱۲۸۲ ق؛ دیگر: تصحیح و تحقیق بشار عواد معروف، دارالجیل، بیروت، ۱۴۱۸ ق / ۱۹۹۸ م.
- سنن النسائی المسمی بالمجتبی، أو المجتنی، ابو عبدالرحمان احمد فرزند شعیب نسائی (د: ۳۰۳ ق / ۹۱۵ م)، چ. شاه دارا Shahdara، ۱۲۸۲ ق؛ دیگر: به کوشش صدقی جمیل عطار، دارالفکر، بیروت، ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۱.
- سنن دارمی، ابومحمد عبدالله فرزند عبدالرحمان فرزند فضل فرزند بهرام دارمی (۱۸۱ - ۲۵۵ ق / ۸۶۹ م)، کانپور، ۱۲۹۳ ق؛ دیگر: تحقیق حسین سلیم اسدی دارانی، دارالمغنی، ریاض، ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۰.
- سیری در سه قرن دندان پزشکی ایران، پژوهش و گردآوری محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۹ خ؛
- شرح تشریح قانون، ابن نفیس علاءالدین ابوالعلاء علی فرزند ابوالحزم قرشی (۶۰۶ - ۶۸۷ ق)
- شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، عبدالله مستوفی (۱۲۵۵ - ۱۳۲۹ خ)، انتشارات زوار، تهران ۱۳۶۰ خ، سه جلد.
- شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، عبدالله مستوفی (۱۲۵۵ - ۱۳۲۹ خ)، انتشارات زوار، تهران ۱۳۶۰ خ، سه جلد.
- شرح کلیات قانون ابن سینا أَفْضَلُ الدِّينِ خَوَنَجِي، ابو عبدالله محمد فرزند نام‌آور فرزند عبدالملک (۵۹۰ - ۶۴۶ / ۱۱۹۴ - ۱۲۴۸)

صحيح بخارى، أَلْجَامِعُ الْمُسْنَدُ الصَّحِيحُ الْمُخْتَصَرُ مِنْ أُمُور رَسُولِ اللَّهِ (ص) وَ سُنَّتهِ وَ آيَاتِهِ، حافظ ابو عبدالله محمد فرزند اسماعيل فرزند ابراهيم فرزند مغيرة فرزند بردزبه بخارى (۱۹۴-۲۵۶ق)، چاپ مصر، ۱۹۳۲ م. نک: صحيح بخارى. صحيح ترمذى، الجامع الصحيح، الجامع الكبير، ابو عيسى محمد فرزند عيسى فرزند سوره سلمى ترمذى (د: ۲۷۹ق)، چ بولاق ۱۲۹۲ق؛ ديگر: پژوهش بشار عواد، بيروت، ۱۹۹۶.

صحيح مسلم، الجامع الصحيح، ابو الحسين مسلم فرزند حجاج نيشابورى قشيري (۲۰۶-۲۶۱ق)، صحيح حافظ طرابلسى اسماعيل فرزند احمد، دار الطباعة العامرة، استانبول، سالهاى ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۴ق. طب الأسنان و الجراحة الفموية في الحضارة العربية الاسلامية، محمد فؤاد ذاكرى، وزارت فرهنگ سوريه، دمشق، ۲۰۰۶ م.

طهران قديم، جعفر شهرى، انتشارات معين، چاپ نخست، ۱۳۷۱خ؛ چاپ دوم، تهران ۱۳۷۶خ، پنج جلد. العمدة في الجراحة، ابن قف (۶۸۵ق / ۱۲۸۶م)، چاپ حيدرآباد، ۱۳۵۶ق، چاپ دوباره معهد تاريخ العلوم العربية الاسلامية، فرانكفورت - آلمان، ۱۴۱۷ق / ۱۹۹۷م.

عيون الأبناء فى طبقات الأطباء، ابن ابى اصبيعه، موفق الدين ابو العباس احمد فرزند قاسم سعدى خزر جى (۵۹۵-۶۶۸ق)، چاپ سنگى، امرؤ قيس فرزند طحان، قاهره، ۱۲۹۹ق؛ ديگر: دانشگاه فرانكفورت، ۱۹۹۵م / ۱۴۱۶ق؛ ديگر: دارالثقافة، بيروت، لبنان، ۱۹۸۷ م / ۱۴۰۸ق؛ ديگر: به كوشش نزار رضا، بيروت، ۱۹۶۵م؛ ديگر: برگردان محمد ابراهيم ذاكر، انجمن گياه درمانى ايران، انتشارات زعيم، تهران، ۱۳۹۳خ.

فردوس الحكمه، ابو الحسن على فرزند سهل ربن طبرى (د: ۲۶۰ق)، به كوشش محمد زبير صديقى، چ. برلين، ۱۹۲۸م، چاپ دوباره معهد تاريخ العلوم العربية الاسلامية، زير نظر دانشگاه فرانكفورت - آلمان ۱۹۹۶م / ۱۴۱۶ق؛ ديگر: پژوهش برگردان محمد ابراهيم ذاكر و على نقى منزوى، مركز تحقيقات طب سنتى و مفردات پزشكى دانشگاه شهيد بهشتى، ۱۳۹۱خ..

فروع الكافى، كتاب چهارم، ابو جعفر محمد فرزند يعقوب فرزند اسحاق كلينى رازى، پژوهش على اكبر غفارى، دار الكتب الاسلامية، تهران، ۱۳۷۷ق / ۱۳۳۷خ.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

دکتر محمد ابراهیم
ذاکر

فروع الکافی، کتاب ششم، ابوجعفر محمد فرزند یعقوب فرزند اسحاق کلینی رازی، پژوهش علی اکبر غفاری، دار الکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۹ق/ ۱۳۳۹خ.

فرهنگ آندراج، محمد پادشاه (شاد)، زیر نظر محمد دبیر سیاقی، کتابخانه خیام، تهران، ۱۳۳۵خ.
فرهنگ پزشکی انگلیسی - فارسی، ویلیام آکساندر نیومن دورلاند، برگردان دکتر محمد هوشمند ویژه، انتشارات کلمه، تهران، ۱۳۶۶خ.

الفصول المهمة في طب الأئمة، ابن سراييون، آکسفورد، بادليان *Marsh., Hunt. 461* (گ ۶۳ - ر ۵۲ پ). به کوشش نجات (زکریاء يوسف و زکریاء يوسف، بغداد، ۱۹۷۳ م. (تاریخ نگارش ها، ۳۳۷).

الفقه الأكبر، ابوحنيفه نعمان فرزند ثابت فرزند زوطا فرزند ماه فرزند هرمز (۸۰ - ۱۵۰ق/ ۶۹۹ - ۷۶۷م)، قاهره، مکتبه محمد علی صبيح و اولاده؛ دیگر: شرح کتاب الفقه الأكبر نوشته أبوحنيفه نعمان بن ثابت کوفی، شرح از علی قاری هروی حنفی (د: ۱۰۱۴ق)، دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، بیروت، ۱۴۲۸ق.

فوریت های پزشکی (بُرء الساعة، یا درمان فوری)، ابوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی رازی، برگردان محمد سیادتی - انتشارات علوم پزشکی تهران، ۱۳۸۲خ.

فهرست یا فوز العلوم، ابن ندیم محمد فرزند اسحاق وراق، برگردان محمدرضا تجدد، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶خ.
قانون، ابن سینا (۳۷۰-۴۲۸)، پژوهش ابراهیم شمس الدین، موسسه اعلمی للمطبوعات، بیروت - لبنان، چاپ یکم، ۱۴۲۵ق / ۲۰۰۵م.

قانون، ابن سینا، برگردان عبدالرحمان شرفکندی (ههژار)، انتشارات سروش، چاپ هشتم، تهران، ۱۳۸۵خ.
القول في حفظ الأسنان و إستصلاحها، تدبير الاسنان و اللثة، ابوزيد حنين فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ق / ۸۱۰ - ۸۷۸م)، دست نوشته کتابخانه ظاهریه ۴۵۱۶ دمشق (نک: مجلة معهد المخطوطات العربية، ۲۹۴/۵؛ حلب، سباط (نک: سباط، فهرس، ۴۳/۱، شماره ۳۱۱).

قولنج پژوهش صبحی حمای، چ. حلب، ۱۹۸۳م، برگردان محمد ابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۵خ.

الكافي كليني (د: ۳۲۹ق / ۹۴۱م). الكافي، اصول كافي شامل روايات اعتقادی؛ فروع كافي حاوی روايات فقهی؛ روضة كافي شامل احاديث متفرقه، ابوجعفر محمد فرزند يعقوب فرزند اسحاق ثقه الاسلام كليني رازی (د: ۳۲۹ق / ۹۳۹م)، پژوهش علي اكبر غفاری، دار الكتب الاسلاميه، ۱۳۷۹ق.

کتاب أسنان الجزور، هشام کلبی (د: ۲۰۶ق / ۸۲۳م)، دسترس نیست (الفهرست، ابن ندیم، فارسی، ۱۶۲).

کتاب الأسنان و اللثة، یک مقالت، ابوزید حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ق / ۸۱۰ - ۸۷۸م) (الفهرست، ابن ندیم، فارسی، ۵۲۵).

کتاب الأسنان، ابو عبیده عمر فرزند مثنای تیمی قریشی (۱۱۰ - ۲۱۳ / ۷۲۸ - ۸۲۷م) (الفهرست، ابن ندیم، فارسی، ۹۳؛ تاریخ نگارش ها، ۵۰۸)

کتاب المحاسن، ابوجعفر احمد فرزند محمد فرزند خالد برقی، پژوهش جلال الدین محدث حسینی، دار الكتب الاسلاميه، کتاب فروشی مصطفوی، تهران، ۱۳۳۰خ / ۱۳۷۰ق.

کتاب إلى ... فيما يعرض للثة و الأسنان، فيلاگريوس / فيلغريوس، پزشک يونانی سده ۴م است (تاریخ نگارش ها، ۲۲۴ و ۲۲۵). ترجمه ابوالحسن حرانی ثابت فرزند ابراهیم فرزند زهرون حرانی (۲۸۳ - ۳۶۵ق / ۸۹۶ - ۹۷۶م) به عربی (الفهرست، ابن ندیم، فارسی، ۵۲۱، تاریخ نگارش ها، ۲۰۳).

کتاب إلى ... فيما يعرض للثة و الأسنان، فيلاگريوس / فيلغريوس، پزشک يونانی سده ۴م است (عيون، نزار رضا، ۱۵۰؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۲۸۲؛ تاریخ نگارش ها، ۲۲۴ و ۲۲۵)؛ ديگر: ترجمه ابوالحسن حرانی ثابت فرزند ابراهیم فرزند زهرون حرانی (۲۸۳ - ۳۶۵ق / ۸۹۶ - ۹۷۶م) به عربی (الفهرست، ابن ندیم، فارسی، ۵۲۱، تاریخ نگارش ها، ۲۰۳).

کتاب حفظ الأسنان / پايیدن دندان ها، ابوزيد حنين فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ق / ۸۱۰ - ۸۷۸م). (عيون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۸۸)

کتاب في الحيل، ارسطو (ز: ۳۸۴ - ۳۲۲پم)

کتاب في حركة الحيوانات و تشریحها، ارسطو (ز: ۳۸۴ - ۳۲۲پم)

- کتاب في حفظ الأسنان و اللثة، ابوزید حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ ق / ۸۱۰ - ۸۷۸ م) (عیون، نزار رضا، ۲۷۳؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۸۶).
- کتاب في سواک و السنونات، ابن ماسویه، ابوزکریا یحیا (۱۶۹ - ۲۴۳ ق / ۷۸۶ - ۸۵۸ م) (عیون، نزار رضا، ۲۵۵؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۵۴؛ الفهرست، ابن ندیم، عربی، برگه ۳۵۴، فارسی، ۵۲۶؛ تاریخ نگارشها، ۳۱۰).
- کتاب في نبات الأسنان، بقراط (ز: ۴۶۰ - ۳۸۰ پم) (عیون، نزار رضا، ۵۵؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۱۳۰)، کتاب في نبات الأسنان، بقراط (عیون، نزار رضا، ۵۵؛ برگردان ذاکر، ج ۱، ۱۳۰؛ تاریخ نگارشها، ۸۱).
کناش في الطب، یعقوب کشکری، بیروت ۱۴۱۴ ق / ۱۹۹۴ م.
- کامل الصناعة في الطب، علی فرزند عباس اهوازی مجوسی، به کوشش محمد افندی حسنی، کاغذخانه سعادت حسین بیگ حسنی، مصر، ۱۲۹۴ ق.
- گروه بندی و تشخیص افتراقی بیماریها (تقاسیم العلل، التقسیم و التشجیر)، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، زیر نظر حسن اتوکش، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی ایران، ۱۴۰۰ خ.
- گنجینه‌ای از تلمود، راب. دکتر. ا. کهن، برگردان امیر فریدون گنجی - امیرحسین صدری پور، چاپخانه زیبا، تهران، ۱۳۵۰ خ.
- گیاهان دارویی، علی زرگری، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸ خ، پنج جلد.
- لغت نامه دهخدا، علی اکبر (د: ۱۳۳۴ خ).
- مجلة معهد المخطوطات العربية، ج ۵، ۲۹۴.
- المحاسن برقی (د: ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق / ۸۸۷ یا ۸۹۳ م) شیخ ابوجعفر احمد فرزند محمد فرزند خالد فرزند عبدالرحمان فرزند محمد فرزند علی، دارالکتب اسلامی، تهران، ۱۳۳۰ خ؛ تصحیح موسوی و محدث ارموی، تهران، ۱۳۳۱ خ / ۱۹۶۲ م، ۶۵۵ برگه + ۶۰ برگه مقدمه جلال محدث ارموی.

- مختارات في الطب، ابن هبل علی فرزند احمد بغدادی (د: ۶۱۰ ق / ۱۲۱۳ م)، چاپ حیدرآباد، ۱۳۶۳ ق، چاپ دوباره معهد تاریخ العلوم العربیه الاسلامیه، فرانکفورت - آلمان، ۱۴۱۷ ق / ۱۹۹۶ م.
- مرآت البلدان، محمدحسن اعتمادالسلطنه، ج ۲، ۷۲؛ مدرسه دارالفنون، اقبال یغمایی، برگه ۵۷؛ ناسخ التواریخ، لسان الملک سپهر، ج ۳، ۱۱۷۰.
- مرآت البلدان، محمدحسن خان اعتمادالسلطنه صنیع الدوله (۱۲۵۹ - ۱۳۱۳ ق) فرزند حاج علی خان ضیاء الملک، تصحیح و تحقیق عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷ خ.
- مسند ابن حنبل، ابو عبدالله احمد فرزند محمد فرزند حنبل فرزند هلال شیبانی مروزی، ابن حنبل (۱۶۴ - ۲۴۱ ق / ۷۸۱ - ۸۵۵ م)، تصحیح و تحقیق سعید محمد لحم، عادل مرشد، محمد نعیم عرقسوسی، کامل خراط، هیثم عبدالغفور و هفت تن دیگر، مؤسسه الرساله، بیروت، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۶ م.
- مسند الامام الشافعی، محمد فرزند ادريس شافعی (۱۵۰ - ۲۰۴ ق / ۷۶۷ - ۸۲۰ م)، تنظیم سنجر فرزند عبدالله ناصری (۶۵۳ - ۷۴۵ ق / ۱۲۵۵ - ۱۳۴۵ م)، تصحیح رفعت فوزی عبدالمطلب، دارالبشائر الاسلامیه؛ دیگر: تصحیح ماهر یاسین فحل، شركة غراس للنشر و التوزيع و الدعاية و الاعلان، کویت، ۲۰۰۴ / ۱۴۲۵.
- المعالجات البقراطية، ابوالحسن طبری، سده چهارم، کتاب یکم و دوم، پژوهشگر فواد سزگین، ۱۹۹۰ م = ۱۴۱۰ ق، چاپ فرانکفورت - آلمان، فاکسمیله از دست نوشته کتابخانه ملک - تهران، شماره ۴۴۷۴.
- معجم مرعشی الطبی الكبير (عربی - انجلیزی) محمد اسامه مرعشی، مکتبه لبنان ناشرون، بیروت، ۲۰۰۵ م.
- مفتاح الطب و منهج الطلاب، ابن هندو علی فرزند حسین فرزند هندو (د: ۴۲۰ ق)، به کوشش دکتر محقق و دانش پژوه، چ تهران، ۱۳۶۸ خ. ← مفتاح.
- مقالة في حفظ الأسنان و اللثة و استصلاحها، ابوزید حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ ق)، تصحیح محمد فواد ذاکری، حلب، ۱۹۹۶ / ۱۴۱۷.
- مقالة في حفظ الأسنان و اللثة و استصلاحها، ابوزید حنین فرزند اسحاق عبادی، پژوهش دکتر محمد فواد ذاکری، دارالقلم العربي، حلب، سوریه، ۱۹۹۶ م / ۱۴۱۷ ق.

- مَنْ لَا يَخْضُرُهُ الْفَقِيهَةُ، ابن بابويه، شيخ صدوق، ابو جعفر محمد فرزند علی فرزند حسين قمی (۳۰۶ - ۳۸۱)، نجف، ۱۳۷۱ق، ۴ جلد وزیری.
- منجد في اللغة و الأعلام، لويس معلوف «۱۸۶۷ - ۱۹۴۶ م» بيروت، ۱۹۳۷ م و CD.
- المنصوري في الطب، محمد فرزند زكريا فرزند يحيى رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵ م)، تحقيق و تصحيح حازم بکری صديقي، معهد المخطوطات العربية، كويت، ۱۴۰۸ ق - ۱۹۸۷ م؛ دیگر: پژوهش و برگردان محمد ابراهيم ذاکر، موزه تاريخ علوم پزشکی ایران، دانشگاه علوم پزشکی تهران، ۱۳۸۷ خ.
- الموطأ، المسائل مالک فرزند انس (۹۵ - ۱۷۹ ق / ۷۱۴ - ۷۹۵ م)، چاپ ۱۹۸۹ م؛ دیگر: تحقيق محمد مصطفى اعظمی، امارات، مؤسسۀ زايد بن سلطان آل نهيان، ۲۰۰۴ م.
- الميامر، جالينوس Claudius Galen (۱۳۰ - ۲۰۰ م)
- وفيات الأعيان و إنباء أبناء الزمان، ابن خلکان شمس الدين احمد فرزند محمد، دار القلم، ۱۹۷۱ م، ۷ جلد.
- ونديداد، به کوشش جليل دوست خواه، انتشارات مرواريد، تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۴ خ.
- هداية المتعلمين في الطب» نوشته ابوبکر ربيع فرزند احمد اخوينی بخاری، به کوشش جلال متينی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ۱۳۴۴ خ.
- يادگار، زين الدين ابوالفضائل زين الدين اسماعيل فرزند حسين جرجانی (۴۳۴ - ۵۳۵ ق / ۱۰۴۲ - ۱۱۴۰ م)، پژوهش مهدی محقق، دانشگاه تهران، ۱۳۸۲ خ، ۳۹۲ برگه.

ردیابی متون دندان پزشکی باستان تا
سده هفتم هجرت

ذکر
دکتر محمد ابراهیم